

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav světových dějin

Seminář nejnovějších dějin

Pavel Szobi

**Politický a hospodářský vývoj vybraných
zemí RVHP v sedmdesátých a osmdesátých letech
20. století
(Political and economical development in selected
COMECON Countries in the seventies and
eighties)**

(Diplomová práce)

Vedoucí práce: Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.

Praha 2007

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a pouze na základě uvedených pramenů a literatury.

V Praze, dne 28. července 2007

Za pomoc, podnětné připomínky a poskytnuté rady děkuji panu
doc. PhDr. Františkovi Stellnerovi, Ph.D.

Obsah

Úvod.....	1
I. Geneze vývoje RVHP.....	5
II. NDR a ČSSR: „hospodářští tygři“ RVHP.....	36
III. Energetická politika RVHP na příkladě NDR a ČSSR.....	58
IV. RVHP a země Třetího světa.....	72
V. Vztahy RVHP a Evropského společenství.....	93
VI. RVHP a přestavba.....	103
Závěr.....	110
Resumé.....	114
Seznam použitých pramenů a odborné literatury.....	115

Úvod

Vývoj studené války se řadí k nejdiskutovanějším otázkám dějin 20. století. Porážka nacistického Německa a Postupimská konference vytvořily na půl století geopolitické rozložení sil založené na soupeření mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. Evropa se stala centrem boje mezi demokratickým a komunistickým světonázorem, což bylo doprovázeno založením vojensko politických bloků - Severoatlantické aliance a Varšavské smlouvy. Vedle těchto nástrojů mocenské politiky se formovaly organizace zaměřující se na ekonomickou obnovu a spolupráci, z nichž nejdůležitější se staly pozdější Evropské společenství a Rada vzájemné hospodářské pomoci.

Tématem, jímž jsem se rozhodl v práci zabývat, je problematika ekonomické integrace států východního bloku se zaměřením na Německou demokratickou republiku a Československo. Obě země se po druhé světové válce ocitly v mocenské sféře Sovětského svazu, z čehož plynulo i jejich začlenění do Rady vzájemné hospodářské pomoci. Rada vznikla v roce 1949 s nejasně deklarovanými cíly pomáhat členským zemím obnovit válkou zničenou ekonomiku a ve svém počátečním období byla jednoznačně nástrojem Sovětského svazu k hospodářskému ovládnutí východní Evropy. Teprve na konci padesátých a v průběhu šedesátých let 20. století začala RVHP brát ohledy i na další členy a hrála významnou roli v jejich ekonomickém vývoji. Klíčovými státy se staly vedle Sovětského svazu, NDR a ČSSR, neboť se jednalo o průmyslově rozvinuté země s velkým výrobním a exportním potenciálem.

Co se týče struktury práce, otázku vývoje RVHP¹ a ekonomik obou zmíněných zemí jsem rozdělil do dvou okruhů, abych zdůraznil jejich specifické postavení.²

¹ Analýzu počátečního období RVHP jsem postavil na monografických pracích Karla Kaplana, Adama Zwasse a Lee Kendall Metcalfa. Srov. KAPLAN, Karel, Československo v RVHP 1949-1956, Praha 1995; ZWASS, Adam, Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe 1949 bis 1987, Wien, New York 1988; METCALF, Lee Kendall, The Council of Mutual Economic Assistance. The Failure of Reform, New York 1997.

² Práce ekonomů a historiků, kteří dané téma analyzovali, existují v nevyrovnaném poměru. Řada monografií a článků o hospodářských dějinách NDR ostře kontrastují s malým zájmem o ekonomický vývoj totalitního Československa. Srov. KUSCH, Günter; MONTAG, Rolf; SPECHT, Günter; WETZGER, Konrad, Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik, Berlin 1991; STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004; STEINITZ, Klaus (ed.), Die DDR-Wirtschaft in den 80er Jahren. Kolloquium anlässlich des 75. Geburtstages von Siegfried Wenzel, Berlin

Samostatnou kapitolu jsem věnoval energetické politice NDR a ČSSR, neboť jí považuji za strategickou oblast národního hospodářství každého průmyslového státu a nejuvýraznější formu spolupráce v RVHP. Na tomto místě bych rád zdůraznil, že ve východoevropských studiích se dodnes podceňuje vliv Rady na rozvoj národních ekonomických programů jednotlivých členských zemí. Organizace je obecně považována za formální a nefunkční sdružení, které kopírovalo rozhodnutí Moskvy. Ekonomové v západní Evropě ale již v padesátých letech 20. století vnímaly existenci Rady za důležitý prvek ve vývoji východoevropského hospodářského prostoru.³ S tímto hodnocením jsem se ztotožnil a v práci přistupuji k RVHP jako rovnoprávné organizaci, která byla v mnoha ohledech srovnatelná s Evropským společenstvím, což jsem zdůraznil tím, že jsem jednu z kapitol věnoval problematice vztahů mezi RVHP a ES, málo zpracované tematické, která byla ve východoevropské literatuře pojednávána na ideologickém základě.⁴

Deklarovaná solidarita socialistických zemí s národně osvobozenými hnutími a levicovými stranami všude ve světě se projevila též nárůstem obchodních vztahů se státy Třetího světa, přičemž pomoc rozvojovým zemím byla často řízena prostřednictvím orgánů RVHP a zvláštního fondu, jenž byl založen v Mezinárodní investiční bance. Zejména archivní výzkum posledních let ukazuje, do jaké míry se východní Německo a Československo zapojily do tohoto procesu.⁵ Jelikož se jedná o obsáhlou problematiku, rozhodl jsem se analyzovat východoněmeckou a

2005; WENZEL, Siegfried, *War die DDR 1989 wirtschaftlich am Ende? Zum Produktivitäts- und Effektivitätsvergleich der Wirtschaften der BRD und der DDR*, Berlin 1998.

³ Několik vědeckých pracovišť se ekonomickými vztahy ve východním bloku intenzivně zabývalo, zejména *Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien* v Kolíně nad Rýnem a *Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche*.

⁴ Nejméně relevantními studiemi, které analyzují vztahy ES a RVHP, jsou disertační práce Lothara Junga z roku 1987 a Ilky Bailey-Wiebecke z roku 1989. Srov. JUNG, Lothar, *Die Annäherung zwischen dem Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe (RGW) und der Europäischen Gemeinschaft (EG) seit 1972. Die Europapolitik der Sowjetunion und die Interessen der kleinen RGW-Länder am Beispiel Ungarns*, Hamburg 1987; BAILEY-WIEBECKE, Ilka, *Die Europäische Gemeinschaft und der Rat für Gegenseitige Wirtschaftshilfe. Multilaterale Diplomatie oder Blockpolitik?* Bern; Frankfurt a. M.; New York; Paris 1989. Mezi využití práce propagačního charakteru lze řadit následující tituly: POLTEN, Heiko, *Neue Schritte im RGW*, Berlin 1985; POLOUČEK, Stanislav, *Kapitoly z politické ekonomie. Integrovaní procesy ve světové ekonomice a hospodářské vztahy mezi RVHP a ES*, Ostrava 1987.

⁵ Téma angažovanosti NDR ve Třetím světě je rozsáhle zpracováno německými historiky Hansem-Joachimem Döringem a Haraldem Möllem. Srov. DÖRING, Hans-Joachim, *Es geht um unsere Existenz. Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien*, Berlin 1999; MÖLLER, Harald, *DDR und Dritte Welt. Die Beziehungen der DDR mit Entwicklungsländern – ein neues theoretisches Konzept, dargestellt anhand der Beispiele China und Äthiopien sowie Irak/Iran*, Berlin 2004; ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, *Československo a subsaharská Afrika v letech 1948-1989*, Praha 2007.

československou zahraniční politiku ve Třetím světě na příkladu diplomatických a obchodních vztahů s Etiopií, která procházela v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století bouřlivým vývojem.⁶ Ačkoliv pomoc států RVHP nevedla k trvalým změnám, ovlivňovala politickou situaci v rozvojových zemích a nepřímo i zahraniční politiku Spojených států, které se snažily užším vazbám mezi východním blokem a rozvojovými regiony, zejména Latinskou Amerikou a Afrikou, zabránit. Je problematické charakterizovat roky 1985 až 1989 jako období, v němž Rada vzájemné hospodářské pomoci procházela reformami. Autoři, jenž se věnují procesu přestavby v Sovětském svazu, dezintegraci východního bloku a pádu režimů v jednotlivých zemích východní Evropy, situaci v RVHP signifikantně obcházejí. Byl jsem nucen analyzovat hlouběji období tzv. perestrojky v organizaci, přičemž bylo mým cílem zjistit, zda-li se skutečně nacházela ve fázi reform, nebo se již jednalo o postupné rozměňování a chaotické procesy v měnících se podmínkách na konci osmdesátých let 20. století.

Chtěl bych podtrhnout skutečnost, že ač jeví historici o vývoj RVHP v období tzv. reálného socialismu v České republice i v zahraničí nepatrný zájem, jsou k dispozici rozsáhlé vydané prameny, především paměti západních i východních politiků a různých funkcionářů v komunistických stranách východního bloku⁷ a archivní fondy, které jsem ve značné míře zkoumal. Ve *Stiftung Archiv für Partei- und Massenorganisationen* v berlínském *Das Bundesarchiv* jsem věnoval pozornost fondům *Büro Günter Mittag*, *Büro Hermann Axen*, *ZK SED*, *Abteilung Grundstoffindustrie* a v Národním archivu v Praze fondům *Předsednictvo ÚV KSČ* a *Ministerstvo paliv a energetiky III*. Při heuristice v Národním archivu v Praze je ovšem nutno brát v potaz skutečnost, že další fondy ze sledovaného období nejsou zatím zpřístupněny anebo sumarizovány. Pro výzkum dané doby je důležité množství oficiálních edic projevů a statí důležitých státníků a stranických vůdců.⁸ Přestože jsou

⁶ Zatím nebyla vydaná práce, která by se soustředila na problematiku hospodářské pomoci Etiopii v tomto období. Autor napsal k problematice krátkou studii. Srov. SZOBI, Pavel, *Pomoc RVHP rozvojovým zemím na příkladě vztahů NDR a Socialistické Etiopie*, in: KOVÁŘ, Martin; NÁLEVKA, Vladimír (ed.), *Dvacáté století. Ročenka Semináře nejnovějších dějin Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, 2007 (v tisku).

⁷ Srov. ALLARDT, Helmut, *Politik vor und hinter den Kulissen. Erfahrungen eines Diplomaten zwischen Ost und West*, Düsseldorf; Wien 1983; HONECKER, Erich, *Aus meinem Leben*, Berlin 1980; HONECKER, Erich, *Poslední zповěď*, Praha 1994; CHŇOUPEK, Bohuslav, *Memoáre in claris*, Bratislava 1998; MITTAG, Günter, *Um jeden Preis. Im Spannungsfeld zweier Systeme*, Berlin; Weimar 1991; SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt und verloren. Eine deutsche Biografie*, Berlin 1998; WENZEL, Siegfried, *Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen*, St. Katharinen 1998.

⁸ Srov. BREŽNĚV, Leonid Iljič, *Projevy a stati*, Praha 1973; BREŽNĚV, Leonid Iljič, *Projevy a stati, 1974-1976*, Praha 1977; *Československo-sovětské vztahy 1972-1976. Dokumenty a materiály*, Praha 1977; GORBAČOV, Michail Sergejevič, *Vybrané projevy a stati*, Praha 1986.

obecně vnímány negativně, zůstávají důležitým informačním zdrojem. Mezi vydané prameny patří kromě edic a statistik⁹ dokumenty a materiály, jenž jsou zpřístupněny prostřednictvím internetu. Trend zveřejňovat archivy jednotlivých institucí na webových stránkách ve světě i v českém prostředí rychle roste a citací internetových zdrojů musí být přes konzervativní přístup některých historiků využíváno ve větší míře.¹⁰ Problém představuje i možná politizace některých historických a encyklopedických portálů. Práce je celkově rozdělena do šesti kapitol, které jsou dále členěny na podkapitoly.

⁹ Hojně ve své práci využívám údajů mezinárodních a částečně také československých statistik. Srov. Annual bulletin of electric energy statistics for Europe and North America, Geneva 1995; Europa in Wirtschaftsvergleich, Wien 1993; Statistická ročenka Československé socialistické republiky. 1971; 1976; 1985; 1989, Praha 1971; 1976; 1985; 1989.

¹⁰ Na internetu jsou například dostupné záznamy z e schůzí parlamentů a vlád, nebo kopie zákonů a vyhlášek. Srov. FS ČSSR 1971-1976. Společné schůze SL a SN – stenoprotokoly.10. schůze (obsah, pořad). Čtvrtek 13. prosince 1973, in: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], [cit. 2007-06-27]. Dostupný z WWW : <www.psp.cz/eknih/1981fs/sl/stenprot/002schuz/s002002.htm> ; Zápis ze 111. schůze Senátu Národního shromáždění [online], [cit. 2007-06-10]. Dostupný z WWW : <<http://www.senat.cz/zajimavosti/tisky/3vo/stena/111schuz/S111006.htm>>; Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 175/1964 Sb. o uzavření Dohody o mnohostranném zúčtování v převoditelných rublech a o zřízení Mezinárodní banky hospodářské spolupráce, ve znění vyhlášky č. 86/1975 Sb. [online], [cit. 2007-6-15]. Dostupný z WWW : <<http://www.mvcr.cz/sbirka/1964/sb74-64.pdf>>.

I. Geneze vývoje RVHP

Poválečná východiska a počátky hospodářské spolupráce

Osvobození střední a východní Evropy Sovětským svazem od nacistické okupace a její následné začlenění do sféry vlivu nové supervelmoci se týkalo samozřejmě nejen politické, vojensko strategické, ale také ekonomické stránky. Tím, že Moskva donutila satelity odmítnout Marshallův plán¹¹, znemožnila rozvoj jejich obchodu se Západem. Státy východního bloku se proto zvýšenou měrou musely orientovat na Sovětský svaz, jehož obchod s nimi rychle rostl a vyžadoval užší hospodářskou spolupráci. V SSSR dosahoval hospodářský růst díky poválečné konjunktúře a též ziskům z reparací během let 1947 až 1950 průměrně 25,3 %.¹² Zatímco ve státech západní Evropy s tržní ekonomikou byla díky Marshallově plánu a Evropské platební unii postupně obnovena převoditelnost národních měn, což přispělo k rozvoji obchodních vztahů, v sovětském bloku nebylo možné obnovit konvertibilitu kurzů na základě mimoekonomických rozhodnutí a satelitní státy byly v obchodu odkázány převážně samy na sebe.

Při diskusích o koordinaci hospodářských plánů tzv. lidově demokratických režimů se Sovětským svazem hrálo hlavní roli Československo, jenž po převratu v únoru 1948 ztratilo klíčové ekonomické vazby se Západem a hledalo za ně náhradu ve východním bloku. Původním cílem bylo pouze sladění hospodářských plánů, což se pro většinu zúčastněných postupně ukázalo jako nedostačující. V případě Československa byla správná připomínka tehdejšího předsedy vlády Viliama Širokého, který na schůzi vedoucích politických činitelů Sovětského svazu a jeho satelitů v Moskvě 5. ledna 1949 řekl: „ČSR je vyspělou průmyslovou zemí, avšak není bohatá na vlastní suroviny, které (...) může obdržet pouze za cenu značného vývozu průmyslových výrobků.“¹³

¹¹ Srov. WANNER, Jan, George C. Marshall. Tvůrce armád a aliancí, Praha, Litomyšl 1998; HEIDEKING, Jürgen, USA a účast východní Evropy na Marshallově plánu, in: Střední Evropa 14, 1998, č. 76, s. 67-78.

¹² ZWASS, Adam, Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe 1949 bis 1987, Wien, New York 1988, s. 7.

¹³ Záznam o ustavující schůzi RVHP, cit. dle: KAPLAN, Karel, Československo v RVHP 1949-1956, Praha 1995, s. 37.

Českoslovenští zástupci předpokládali, že institucionalizace spolupráce by tento nedostatek zmenšila nebo dokonce zcela eliminovala. Z politických a ideologických důvodů se nebral ohled na skutečnost, že se mají integrovat země na velice rozdílných stupních vývoje. Kromě NDR a ČSR měly všechny ostatní státy málo průmyslu, Sovětský svaz zaostával v lehkém průmyslu, nikoliv v těžkém a hutním. O markantním rozdílu mezi sovětskými satelity svědčí, že v Rumunsku a Bulharsku pracovalo v průmyslové výrobě o 250 až 300 % méně obyvatelstva než ve východním Německu a Československu.¹⁴ Zatímco NDR a ČSR se již transformovaly v moderní průmyslovou společnost, v ostatních státech teprve probíhala industrializace, takže pro vytýčení forem práce a cílů vzájemné integrace byl určující stav méně rozvinutých zemí.

Sovětský svaz se prostřednictvím ministra zahraničí V. M. Molotova¹⁵ vyjádřil pro ustavení Rady vzájemné hospodářské pomoci, ale jeho představa nebyla totožná s cíly menších států. J. V. Stalin¹⁶ nemínil zakládat supranacionální hospodářskou organizaci tvořenou rovnoprávnými členy, s nimiž by se musel dělit o moc. Založením RVHP sledoval naopak cíl zesílit kontrolu satelitních režimů a ekonomicky je více svázat se Sovětským svazem. Jeden z reformních ekonomů šedesátých let se domníval, že jestli takovou integraci lze považovat za uskupení formálně oddělených systémů, „*musí mít politika nutně na tomto procesu důležitý podíl. Politika hraje při ekonomické integraci v těch zemích, které potlačovaly tržně ekonomické mechanismy a tím odstavily jediný hospodářský instrument ke spojení různých národních ekonomik do jedné organizace, zvláště důležitou roli*“.¹⁷

Na rozdíl od Evropských společenstev nefungovala Rada vzájemné hospodářské pomoci na nadnárodní úrovni, ale omezovala se na mezistátní spolupráci. Z porady v Moskvě bylo zveřejněno komuniké o založení RVHP k navázání užší hospodářské spolupráce mezi lidově demokratickými státy a Sovětským svazem. Rada měla být tvořena zástupci jednotlivých členských zemí, jež by si vyměňovaly hospodářské zkušenosti, poskytovaly si technickou pomoc a vzájemně si dodávaly suroviny,

¹⁴ ZWASS, Adam, Der Rat..., s. 9.

¹⁵ Vjačeslav Michajlovič Molotov (vl. jménem Skrjabin; 1890-1986), sovětský politik, 1926–1957 člen politbyra, 1930–1941 předseda Rady lidových komisařů (vlády), 1939-1946, 1946–1949 a 1953–1956 ministr zahraničních věcí, 1956–1957 první místopředseda vlády a ministr státní kontroly, poté diplomat, v roce 1962 odvolán ze všech funkcí.

¹⁶ Z nejnovějších biografí srov. česky RADZINSKIJ, Edward, Stalin, Praha 1998; MEDVEDĚVOVI, Žores a Roj, Neznámý Stalin, Praha 2003.

¹⁷ SELUCKÝ, Radoslav, Das gegenwärtige Dilemma der sowjetisch-osteuropäischen Integration, in: Osteuropa-Info Nr. 60. Beziehungen im RGW, Berlin; Hamburg 1985, s. 25.

potravin a přístroje.¹⁸ Porada vyvrcholila 8. ledna, kdy se konal ustavující akt RVHP, jehož součástí bylo přijetí všech delegací Stalinem. Sovětský vůdce vyzdvihl důležitost vytvoření společné surovinové základny tzv. nových demokracií, které by mohly zásobovat také západoevropské státy. Tím definoval další cíl nové instituce: politicky i hospodářsky oslabit roli Spojených států na evropském kontinentě a nahradit jej rozšířením socialismu.¹⁹ Ustavující setkání bylo rovněž politickým signálem na Západ, že sovětský blok se ekonomicky uzavírá.

Veřejnost se o vzniku RVHP dozvěděla až 25. ledna ze sovětské Pravdy.²⁰ Nová organizace měla podle zakládajícího protokolu významně pomoci obnově válkou vyčerpané východní Evropy, podporovat industrializaci méně rozvinutých členských zemí, rozšiřovat členům surovinovou základnu a koordinovat národní ekonomiky zúčastněných států prostřednictvím generálního plánu. Dlouhodobý konkrétní cíl fungování RVHP ale nebyl definován. Každá ze zemí si od založení organizace slibovala něco jiného. Zatímco si Československo jako průmyslově nejvyspělejší stát představovalo instituci podporující ekonomickou specializaci, koordinaci zahraničního obchodu a společnou surovinovou základnu, Polsko očekávalo koordinaci zahraničního obchodu a dlouhodobých hospodářských plánů. Maďarsko žádalo společné plánovací metody a koordinaci plánů a Bulharsko s Rumunskem v organizaci viděly toliko zprostředkovatele ekonomické pomoci od ostatních členů.²¹

Počátek nové mezinárodní organizace nelze označit za mimořádný předěl, neboť delegace se dohodly toliko na jediném praktickém opatření, které spočívalo v uvolnění sta milionů rublů ve zlatě nebo převoditelných měnách do společného fondu, přičemž polovinu přislíbil poskytnout Kreml.²² Obsah činnosti RVHP se měl vyprofilovat praxí, což záviselo na zájmech a možnostech jednotlivých členských zemí. Samozřejmě rozhodující slovo měl přes deklarovanou rovnost všech zúčastněných Sovětský svaz, jenž z mocenské pozice určoval konkrétní náplň plánu. Díky němu si chtěl zajistit stálou rozhodovací pozici při diskusích o investicích do průmyslu jednotlivých států, za čímž se skrýval strategický cíl vytvořit a kontrolovat „velký hospodářský prostor“. Tento

¹⁸ RÜSTLER, Lothar (ed.), *Grunddokumente des RGW*, Berlin 1978, s. 13.

¹⁹ Cit. podle tajného fondu Slánského, záznam o ustavující schůzi RVHP, návštěva u Stalina 8. ledna 1949, in: KAPLAN, Karel, *Československo...*, s. 40.

²⁰ Pravda, 25. leden 1949, s. 2. Dvacátý pátý leden lze považovat za možný oficiální datum založení organizace. Názory se však liší.

²¹ SELUCKÝ, Radoslav, *Das gegenwärtige Dilemma...*, s. 26-27.

²² BRABANT, Josef M. van, *Socialist economic integration: Aspects of Contemporary Economic Problems in Eastern Europe*, Cambridge; New York; Melbourne 1980, s. 37.

zájem měl evidentní politicko vojenský charakter, protože tím měla být zabezpečená stabilizace regionu a zvýšení jeho obranyschopnosti vůči Západu.²³

NDR nebyla v době založení Rady ještě konstituována, takže o členství požádala již v říjnu 1950. V žádosti však předseda vlády Otto Grotewohl²⁴ formuloval jasný požadavek, aby bylo vzato při žádosti na vědomí, že „*vláda Německé demokratické republiky provádí svou hospodářskou politiku se zřetelem na celé Německo, tedy zohledňuje ve své zahraniční politice hospodářské zájmy západního Německa*“.²⁵ Pozdější vývoj ukázal, že NDR byla nadneseně řečeno pro RVHP tím, co SRN²⁶ pro Evropská společenství. Pokud chtěla některá z členských zemí prosadit svůj názor v Radě, bylo výhodné získat na svou stranu Berlín. Sovětský svaz po Stalinově smrti už v organizaci nikdy nenabyl absolutně dominantní pozice a iniciativu přenechával menším zemím. Ve svých názorech se Moskva často odvolávala na závěry východoněmeckých ekonomických expertů a dávala NDR za příklad ostatním členům. Zjednodušeně lze říci, že zástupci NDR a SSSR vytvářeli politiku celé organizace.²⁷ Vedoucí role východního Německa v Radě připomínala podobnou situaci v západní Evropě. SRN měla podle slabších členských zemí Evropských společenství nést jako nejsilnější ekonomika nejvíce nákladů, což se očekávalo i od NDR.

²³ Tato úloha ztratila smysl teprve v roce 1955, kdy byla vytvořena Varšavská smlouva. Srov. MEIER, Christian, *Der RGW: Wirtschaftsgemeinschaft oder Instrument sowjetischer Hegemonialpolitik?* Köln 1986, s. 11.

²⁴ Otto Grotewohl (1894-1964), německý politik, původně knihtiskař, od roku 1912 člen SPD, v předválečné době ministr v brunšvické vládě, po tlaku Sovětského svazu souhlasil v roce 1946 se sloučením východoněmecké SPD s KPD, spolupředseda SED, v letech 1949 až do své smrti v roce 1964 předseda vlády NDR.

²⁵ SEIFFERT, Wolfgang, *Kann der Ostblock überleben?* Köln 1983, s. 175.

²⁶ V Československu byl v letech 1949-1990 z ideologických důvodů běžně používán termín Německá spolková republika, oficiální název Spolková republika Německo však nebyl zaveden ani v roce 1973 v rámci tzv. východní politiky a byl pozměněn pouze na Spolková republika Německa.

²⁷ SEIFFERT, Wolfgang, *Kann...*, s. 177.

První tři zasedání RVHP

První řádné zasedání Rady se konalo na konci dubna 1949 v Moskvě, na němž byl schválen plán práce na období 1949 až 1950 a byla připravena diskuse pro postoj RVHP vůči Titově Jugoslávii, která měla v tomto období se Sovětským svazem vážně narušené vztahy. Ministr zahraničí Molotov vyzval zástupce všech zemí, aby své styky s největším balkánským státem omezily jen na nákup strategických surovin. Tím vznikly těžkosti především pro Československo, které po válce navázalo na tradiční dobré vztahy s Jugoslávií a podepsalo s ní několik hospodářských dohod. Přes počátečné váhání ministr zahraničního obchodu J. Gregor²⁸ s omezením ekonomických vazeb na Jugoslávii souhlasil, ČSR totiž zůstala ve svém zdrženlivém postoji osamocena: „*Bez ohledu na potíže, které nám vznikají, půjdeme ruku v ruce s ostatními zeměmi.*“²⁹ Odstoupení od vzájemných dohod s Jugoslávií představovalo v následujícím období finanční ztrátu 1,4 miliardy Kčs.³⁰ Již první zasedání RVHP tedy ukázalo, že organizace má navzdory původním záměrům spíše charakter nástroje zahraniční politiky než akcentované ekonomické spolupráce. Důsledkem tohoto zasedání pro ČSR byla silnější vazba k zemím RVHP a pro budoucnost potenciální nebezpečí jednostranné spolupráce s partnery, kteří nemohli uspokojit potřeby československého ekonomického vývoje.

Teprve druhé setkání v Sofii v srpnu 1949 formulovalo zásady hospodářské spolupráce. Diskutována byla výměna zboží mezi členy RVHP, společný zahraniční obchod se Západem, mnohostranný clearing a vědecko-technická spolupráce. Kromě těchto bodů se však zasedání zabývalo opět problematikou Jugoslávie. Jednotlivé delegace informovaly o konkrétních protijugoslávských krocích svých vlád na základě dubnového rozhodnutí Rady a všechny potvrdily, že veškeré hospodářské styky s Jugoslávci byly ještě před zahájením druhého zasedání v Bulharsku zcela přerušeny.³¹

²⁸ Antonín Gregor (1908-1986), československý politik a diplomat, od roku 1946 poslanec Ústavodárného národního shromáždění za KSČ a ministr zahraničního obchodu v roce 1948. Později velvyslanec v Číně, první náměstek ministra zahraničí.

²⁹ Cit. dle zápisu 1. zasedání RVHP, 3. schůze 2/8. dubna 1949, in: KAPLAN, Karel, Československo..., s. 51.

³⁰ Tamtéž, s. 53. Celkový objem zahraničního obchodu ČSR se na začátku roku 1950 pohyboval na úrovni 16,6 miliard Kčs. Srov. Zápis ze 111. schůze Senátu Národního shromáždění, [cit. 2007-06-10]. Dostupný z WWW : <<http://www.senat.cz/zajimavosti/tisky/3vo/stena/111schuz/S111006.htm>>.

³¹ KAPLAN, Karel, Československo..., s. 62. Vztahy mezi členy RVHP a Jugoslávií se začaly opět zlepšovat v roce 1955, přestože byly spojeny s přetrvávajícími diplomatickými konflikty.

Sofijské zasedání zcela zastínilo první setkání v Moskvě. RVHP se již jednoznačně vyprofilovalo jako politická a teprve sekundárně jako hospodářská organizace, neboť všechny závěry, jež schůze učinila, sloužily k odloučení východního bloku od „světové ekonomické soustavy“, jejích trhů a de facto k vytvoření jedné z front studené války v dosud pomíjené hospodářské rovině. Československo bylo kritizováno za velký objem svého zahraničního obchodu s kapitalistickými zeměmi a bylo nuceno přislíbit své vztahy se Západem výrazně omezit a orientovat se na obchod s východním blokem. Aby se ekonomika ČSR nepropadla do krize, musela se strukturálně přizpůsobit novým trhům. V roce 1953 již 42,3 % veškerého československého vývozu zaujímaly strojírenské výrobky, přičemž v roce 1937 to bylo pouhých 6,1 %.³² Ve vědecko technické rovině musela ČSR svým partnerům bezplatně poskytnout dokumentaci k moderní výrobě a novým technologickým postupům, ale jako ekonomicky nejsilnější člen bloku nemohla až do přičlenění NDR očekávat žádnou reciprocitu.³³ Sofijské zasedání prakticky znemožnilo realizaci československých plánů na modernizaci národního hospodářství a zastavilo nástup moderní průmyslové společnosti.

V pořadí třetí zasedání RVHP se opět sešlo v Moskvě 24. listopadu 1950 a trvalo pouze jeden den. Účastnila se jej poprvé také delegace z NDR. Přestože schůze obsahovala pouze dva body, byla zaměřena především na kritiku Československa. Vytykána mu byla především pomalá orientace na trh RVHP a příliš vysoký dovoz surovin a zboží z kapitalistických států. Zástupce sovětské vlády, Anastas Ivanovič Mikojan³⁴, vysloveně řekl, že je nutné těžit i vlastní, méněhodnotné rudy a investovat bez ohledu na výrobní náklady do jejich zpracovávání. Zároveň zdůraznil, že Československo jako průmyslově vyspělá země musí dodávat své zboží zemím RVHP, které si je vyrobit nedokáží, přestože připustil otázku, „*jakou za to dostane kompenzaci. To však není to hlavní*“.³⁵ Sovětský svaz naléhal stejným způsobem na všechny satelity, aby vyráběly bez ohledu na zisk. Delegace poté schválily Mikojanův návrh na další

Srov. PELIKÁN, Jan, Jugoslávie a státy sovětské zájmové sféry ve druhé polovině roku 1955, in: Slované historické studie 26, 2000, s. 285-326.

³² AMORT, Jiří, The Development and Structure of Czechoslovak Foreign Trade, in: Czechoslovak Foreign Trade, 5, březen 1965, s. 5.

³³ Sofijské rozhodnutí platilo do roku 1965. Největšími poskytovateli inovací za celé období byly SSSR, ČSR (ČSSR) a NDR. Srov. ZWASS, Adam, Der Rat..., s. 16.

³⁴ Anastas Ivanovič Mikojan (1895-1978), sovětský politik, původem Armén, v roce 1915 vstoupil do bolševické strany, po Leninově úmrtí podporoval Stalina, od roku 1946 místopředseda rady ministrů, ministr obchodu, v Chruščovově éře druhý muž ve státě, v letech 1964-1965 předseda prezidia Nejvyššího sovětu, poté co jako jediný bránil Chruščova, byl penzionován.

³⁵ KAPLAN, Karel, Československo..., s. 117.

posílení vzájemného obchodu a návrh na vytvoření koordinační komise pro obchod kapitalistickými zeměmi.

Třetí schůze ukázala zvýšený zájem Sovětského svazu kontrolovat ekonomické dění ve svých satelitech a strukturovat jejich zahraniční obchod podle vlastních potřeb. Zasedání také prohlásilo nejdůležitějším úkolem RVHP dlouhodobé obchodní dohody místo společného plánování těžby a výroby, čímž bylo rozhodnuto o dalším směřování integrace zemí východního bloku.³⁶ V Československu, které svůj zájem o aktivitu v Radě spatřovalo především v koordinaci plánů národních ekonomik, zasedání způsobilo ztrátu počátečního entusiasmu. Své investice muselo díky sovětské kritice přesunout do energetického průmyslu a těžby vlastních, leč nekvalitních surovin a každá ze zemí si vytvářela kompletní sortiment průmyslu ve smyslu „jeden národ – jedna fabrika“.³⁷

Následný útlum činnosti RVHP v letech 1950-1953 odrážel fakt, že Stalin považoval již primární politický cíl za splněný – vytvoření politicko-ekonomické závislosti satelitů. Sovětský svaz, který ještě nezavršil poválečnou rekonstrukci, nehodlal intenzivně rozvíjet systematickou integraci, nebo dokonce hospodářskou unifikaci východního bloku. Kreml rozhodně odmítal iniciativy menších satelitů, které diskutovaly možnost vytvoření československo-polské, maďarsko-rumunské nebo bulharsko-jugoslávské federace.³⁸ Integrovačních snah se chopili až Stalinovi nástupci. U menších satelitních zemí se v důsledku toho projevil pokles původního nadšení.

³⁶ Tamtéž, s. 119.

³⁷ SELUCKÝ, Radoslav, *Das gegenwärtige Dilemma...*, s. 33.

³⁸ Tamtéž, s. 27.

Existenční krize organizace a její překonání

Sovětské centralizované, militarizované a zpolitizované hospodářství vycházelo z velitelského principu a bylo řízeno byrokraty jmenovanými komunistickou stranou. Používáme termíny „příkazová ekonomika“, „administrativně příkaznický systém“ a nejčastěji „centrálně řízené (popř. příkazové) hospodářství“. Převažovalo v něm státní a družstevní vlastnictví a úloha trhu byla významně potlačena nebo zcela eliminována. Vyznačovalo se aktivními zásahy státu do řízení ekonomiky především prostřednictvím centrálního plánování, včetně tvorby cen, plánování investic a alokace zdrojů ad.³⁹

Ve srovnání s integrujícím účinkem svobodných velkých trhů s konvertibilními měnami se metoda centrálního hospodářství bilaterálních směnných pravidel a dlouhodobé vázanosti na plán projevila jako těžkopádná. Sklon jednotlivých národních ekonomik „obrnit“ se co nejkompletnějším vybavením proti nepředvídatelným výpadkům, se nedala potlačit. Sovětský svaz musel vynaložit velké úsilí, aby vnutil zemím RVHP svou představu o fungování kooperace. Této politice sloužily půjčky, výstavba vedení pro elektrickou energii, plynovodů a ropovodů, které vedle zemědělských produktů, uhlí a železné rudy představovaly „protislužbu“ za nepostradatelné dodávky strojů, jemné mechaniky, optiky a chemických výrobků ze spojeneckých států. Výsledkem bylo, že státy, jež před druhou světovou válkou obchodovaly se SSSR pouze minimálně, se nyní v zahraničním obchodu úzce orientovaly na se SSSR. Podíl východního Německa, Československa a rudé Číny v letech 1955-56 činil stále 60 % celkového obrátu zahraničního obchodu sovětské mocnosti.⁴⁰

Východiskem z nastávající ekonomické krize východního bloku měla být iniciativa Nikity Sergejeviče Chruščova, který po Stalinově smrti vedl sovětskou politiku, aniž by ovšem disponoval jeho absolutní mocí a respektem. V sovětské zahraniční politice a především v přístupu k západnímu světu nastaly značné změny. Diplomatická pomoc při uzavření příměří v Korejské a Indočínské válce, státní smlouva s Rakouskem v roce 1955, uzavření sovětských vojenských základen ve Finsku, to všechno bylo znamením smířlivosti ze strany Sovětů. Zrušení Kominformy⁴¹ v roce

³⁹ Srov. STELLNER, František a kol., *Hospodářské dějiny (16.-20. století)*, Praha 2006, s. 62.

⁴⁰ RAUPACH, Hans, *Geschichte der Sowjetwirtschaft*, Reibek bei Hamburg 1964, s. 124.

⁴¹ Kominforma byla mezinárodní organizace komunistických stran pro „vývoz“ revoluce se sídlem v Moskvě, ustanovena v březnu 1919, zamýšlena jako celosvětová politická strana s místními pobočkami v jednotlivých státech, s cílem vítězství komunismu ve světě. Na Stalinův

1956 zlepšilo vztahy k spojencům a spřáteleným levicovým stranám ve světě. Ruské vysílání BBC již nebylo rušeno, od roku 1954 směli do Sovětského svazu cestovat zahraniční turisté, některé zahraniční filmy se směly promítat v kinech a uzavíraly se první dohody o výměnách studentů.⁴² Sovětská vláda se začala zvýšenou mírou zajímat o zahraniční trhy a namísto dosavadní konfrontační zahraniční politiky dala přednost koncepci hospodářské soutěže mezi kapitalismem a socialismem, která měla dokázat všestrannou nadřazenost Sovětského svazu a jeho satelitů nad státy s tržním ekonomikou. V souvislosti s tímto záměrem se změnila i základní úloha armády, která již neměla sloužit k násilnému exportu socialismu do západní Evropy, ale k hájení dosažených pozic. Také myšlenka ekonomické nezávislosti na Západě vzala za své tím, že sovětská strana vyzývala k rozšiřování obchodu se Západem jako znamení dobré politické vůle vůči kapitalistickým zemím. Proto se na konci roku 1953 snížily výdaje na zbrojení ve všech členských státech RVHP. Vstup Spolkové republiky Německo do Severoatlantické aliance v příštím roce však podnítil přezbrojování lidových armád a posléze se výdaje na obranu začaly opět zvyšovat.⁴³ Ve vnitřní politice všech členů se během roku 1953 uskutečnil odklon od investic do těžkého průmyslu a začalo být preferováno potravinářství a zemědělství.

Chruščovův nástup přinesl RVHP zásadní změny. Organizace, která byla Stalinem využívána jako nástroj zahraniční a hospodářské politiky k vytvoření jednostranné politicko-ekonomické závislosti satelitů, změnila své priority. Nový první tajemník ÚV KSSS měl v úmyslu přetvořit spojence ve více rovnoprávné partnery a jako gesto dobré vůle jim odpustil část dluhů.⁴⁴ V lednu 1954 předložil návrh na svolání čtvrtého zasedání, na němž hodlal navrhnout reorganizaci RVHP a konkretizovat její další činnost. Cílem změn měl být důraz na koordinaci výrobních plánů členských zemí. Jednání se konala rok po Stalinově smrti v březnu 1954. Vyvodilo důsledky z dosavadní činnosti RVHP, naplánovalo její další práci a prodiskutovalo ekonomickou pomoc jednomu ze členů, východnímu Německu. Vedoucí sovětské delegace Mikojan zdůraznil na zasedání změnu hospodářské politiky v rámci RVHP, ale také směrem ke kapitalistickému světu, formuloval potřebu zvyšování životní úrovně obyvatelstva a

rozkaz nejprve rozpuštěna 1943 a pak pod jménem Kominforma obnovena v roce 1947. V roce 1956 byla zrušena.

⁴² WESTWOOD, J. N., *Endurance and Endeavoure. Russian History 1812-2001*, Oxford 2002, s. 424.

⁴³ KAPLAN, Karel, *Československo...*, s. 175.

⁴⁴ V případě Polska Sovětský svaz anuloval dlužnou částku ve výši 1,8 miliard amerických dolarů. Srov. ZWASS, Adam, *Der Rat...*, s. 21.

upřednostňování rozvoje spotřebního průmyslu. Nastolení problému pomoci NDR mělo souvislost především se srovnáváním života v německém státě dělníků a rolníků s rostoucím blahobytem v sousední Spolkové republice. Všichni členové Rady měli přispět k tomu, aby se z východního Německa stala „výkladní skříň“ úspěšného budování socialismu.⁴⁵ Země byly vyzvány k novým formám vzájemné spolupráce a koordinaci hospodářských plánů. Čtvrté zasedání RVHP však nestanovilo konkrétní úkoly, stalo se pouze prvním postalínovským pokusem o změny. Neschopnost skutečně kooperovat vyplývala nejen z ekonomických omezení direktivně řízeného hospodářství, ale též z politických reálií poloviny padesátých let 20. století a navíc mohl Chruščov přistoupit k prosazování závažných změn až poté, co si v roce 1957 získal mezi stranickými rivaly rozhodující postavení.⁴⁶ Další překážkou byly nepokoje v Polsku a Maďarsku, které otřásl státní autoritou obou režimů. Kapitál, který byl k dispozici, se místo společných výrobních a investičních plánů promrhal na vytvoření kompletní průmyslové základny ve všech zemích.⁴⁷

Pomalé uvádění změn do života si vyžádalo zorganizování schůzky nejvyšších stranických a vládních představitelů členských států v Moskvě v lednu 1956. Její program obsahoval kromě hospodářských problémů také zahraničně politické a vojenské otázky. Chruščov kritizoval špatný stav spolupráce mezi členskými zeměmi a stěžoval si, že každý myslí sám na sebe: „*Nelze připustit, aby každá země si sama všechno vyráběla.*“⁴⁸ Vytýkal orientaci lidových demokracií na mohutné investice do těžkého průmyslu a zdůraznil důležitost pozvednutí životní úrovně obyvatel. Podle názoru generálního tajemníka bylo hospodářství jedinou sférou, ve které tzv. socialistický tábor zaostával za Západem.

Ze strany NDR a Československa zazněla na zasedání také slova kritiky. Walter Ulbricht mluvil o potřebě centrálně řízené vědecko technické spolupráce. Antonín Novotný se ve svém referátu zaměřil na problematiku těžby železných rud v příštím pětiletí. Oba se shodli v názoru na nutné zvýšení životní úrovně, aby bylo v roce 1960

⁴⁵ Tamtéž, s. 185-188.

⁴⁶ Do politického důchodu postupně poslal Malenkova, Molotova, Bulganina a Žukova. Srov. ŠVANKMAJER, Milan; VEBER, Václav; SLÁDEK, Zdeněk; MOULIS, Vladislav, Dějiny Ruska, Praha 1995, s. 428-431; VYKOUKAL, Jiří; LITERA, Bohuslav; TEJCHMAN, Miroslav, Vznik, vývoj a rozpad Sovětského bloku 1944-1989, Praha 2000, s. 299-303.

⁴⁷ MEIER, Christian, Der RGW..., s. 12.

⁴⁸ KAPLAN, Karel, Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967, Praha 2002, s. 15.

srovnatelné se západním Německem.⁴⁹ S tím Chruščov naprosto souhlasil a vyjádřil přesvědčení, že „úspěchy socialistického tábora se budou měřit především podle životní úrovně NDR a ČSR“.⁵⁰ Schůze poté stanovila čtyři nejdůležitější cíle koordinace: strojírenství, hutnictví, palivoenergetiky a zemědělství. Celkově znamenala jednání nejvyšších představitelů posun. Tím, že se jich zúčastnili osobně první tajemníci komunistických stran, předsedové vlád a ministři – na rozdíl od dosavadní praxe, kdy delegace tvořili odborníci, začala být v očích veřejnosti i západoevropských politiků poprvé brána vážně a srovnávána s organizacemi ekonomické integrace západní Evropy. Plnění závěrů moskevské schůzky a následně oznámených plánů členských zemích v jednotlivých komisích Rady pro dalších pět let bylo vážně narušeno politickými otřesy východního bloku v roce 1956. Prakticky všechny země postihnuté občanskými nepokoji okamžitě zareagovaly změnou svých hospodářských plánů tak, aby se začala zvyšovat životní úroveň.⁵¹ Tím se ovšem zhroutila koordinace v rámci celé Rady a vyvstala otázka, do jaké míry jsou rozhodnutí RVHP pro vlády členských států závazná. Tento problém se snažilo vyřešit deváté zasedání v červnu 1958 v Bukurešti.

Co se týče životní úrovně, přednostní využívání sovětských kapacit na rozvoj těžkého průmyslu ztěžovalo rozvoj lehkého a spotřebního průmyslu, aniž by daný vývoj znepokojoval vedení SSSR. Například Chruščov tvrdil: „...člověk nemůže spotřebovat ani víc chleba ani dalších potravin, než kolik potřebuje jeho organizmus (...) pochopitelně, hovoříme-li o uspokojování lidských potřeb, nemáme na mysli rozmary nebo přepychové věci, ale zdravé požadavky kulturně vyspělého jedince.“ Wegs uvedl, že v roce 1962 konzum spotřebního zboží na jednoho obyvatele činil v SSSR jen 40 % ve srovnání s 60 % spotřeby ve Francii, SRN či Velké Británii.⁵²

Neúspěchy, které SSSR zažíval od roku 1960 v agrární produkci, úbytek zlatých rezerv v důsledku nákupu pšenice po roce 1963, a další negativní jevy otřásly jeho autoritou jakožto nejdůležitější země integrace východního bloku. Ale jeho operativní rezervy surovin a energetické zdroje byly dostatečně velké na to, aby mu v rámci obchodu ve východním bloku zajistily dosažené výhody jako největšího

⁴⁹ KAPLAN, Karel, Rada..., s. 16.

⁵⁰ Vzhledem k přidělovému systému a splácení reparací Sovětskému svazu stoupala životní úroveň v NDR velmi pomalu. V tomto období mělo proto nejvyšší životní úroveň ze všech států RVHP Československo. Srov. KAPLAN, Karel, Rada..., s. 17, WEBER, Hermann, Dějiny NDR, Praha 2003, s. 147-149.

⁵¹ Podrobně VYKOUKAL, Jiří; LITERA, Bohuslav; TEJCHMAN, Miroslav, Vznik, vývoj a rozpad Sovětského bloku 1944-1989, Praha 2000, s. 466-470.

⁵² WEGS Robert, LADRECH, Robert, Evropa po roce 1945, Praha 2002, s. 212.

obchodního partnera, bez nichž by SSSR sotva mohl zachovat svou pověst druhé největší průmyslové mocnosti světa.⁵³

Úspěchy, jichž dosáhlo Evropské hospodářské společenství, vyvolaly v zemích RVHP diskuse v akademických i politických kruzích. Chruščova pozitivní výsledky západoevropské integrace motivovaly k úvahám o zavedení nadnárodního plánování. Jeho představa byla jednoduchá: NDR, Československo a Sovětský svaz se měly soustředit na těžký průmysl, zatímco ostatní státy jim měly dodávat suroviny a výrobky lehkého průmyslu. Spotřební zboží však mělo tvořit jen menší část jejich výroby. Tento plán samozřejmě vyvolal značný odpor; například Rumunsko plánovalo budovat svůj vlastní těžký průmysl, ale podle nového rozdělení by jej rozvíjet nesmělo.⁵⁴

⁵³ RAUPACH, Geschichte..., s. 126.

⁵⁴ WEGS Robert, LADRECH, Robert, Evropa..., s. 203.

RVHP v Brežněvově éřě

Odstoupení N. S. Chruščova z nejvyšších stranických a státních funkcí v zásadě nezměnilo politiku Sovětského svazu v otázce východoevropské integrace. Pokračovala koordinace vzájemného obchodu prostřednictvím Mezinárodní banky hospodářské spolupráce⁵⁵, jež byla založena v roce 1963 a svými operacemi pomáhala zajišťovat i obchod se Západem. Rozvíjela se specializace v jednotlivých průmyslových odvětvích a dělba práce v organizaci, ale nepatrná exekutivní moc orgánů RVHP neotevírala cestu k dalšímu stupni integrace. Situaci výstižně vystihl Gerhard Schürer, jež byl čtyřicet let členem stálé komise Rady pro plánování, slovy: „*Nejlépe fungovala specializace a spolupráce mezi NDR a ČSSR. Ani pravidelné porady na úrovni generálních tajemníků strany a předsedů vlád nepřinesly žádný obrat k lepšímu, jelikož se všichni drželi svých textů, které byly předtím schváleny a požehnány politbyro, a nikdy je nešlo skloubit dohromady. A společné redakční komise pak neměly žádnou jinou možnost, než najít konsenzus pro obecnou, nic neříkající rezoluci.*“⁵⁶

Diskuse o ekonomické budoucnosti Sovětského svazu charakterizuje názorně příhoda ze zasedání ústředního výboru KSSS v září 1965, kdy předseda Rady ministrů A. N. Kosygin referoval o nutnosti „*zlepšení řízení průmyslu, zdokonalování plánování e ekonomické stimulaci průmyslové výroby*“. Odpovědí mu byl názor většiny stranických špiček, jež tlumočil N. V. Podgornyj⁵⁷, když v následné diskusi prohlásil: „*Proč k čertu potřebujeme tuto reformu? To se snad vyvíjíme špatně*“⁵⁸ Od poloviny šedesátých let 20. století se ale Sovětský svaz potýkal s hospodářskými problémy, které si změny vyžadovaly a Chruščovovo heslo „dohnat a předejít“ Spojené státy bylo poněkud zapomenuto. V roce 1966 politbyro nastolilo otázku konsolidace 8. pětiletého plánu v SSSR, ale Pražské jaro a narůstající problémy v celém bloku si vyžadovaly nový hospodářský program pro všechny země Rady. Neklid provázal slavnostní 22. zasedání RVHP v Berlíně, kdy se delegace rozdělily do dvou táborů. Na

⁵⁵ Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 175/1964 Sb. o uzavření Dohody o mnohostranném zúčtování v převoditelných rublech a o zřízení Mezinárodní banky hospodářské spolupráce, ve znění vyhlášky č. 86/1975 Sb. [online], [cit. 2007-6-15]. Dostupný z WWW: <<http://www.mvcr.cz/sbirka/1964/sb74-64.pdf>>. Podrobněji o současných aktivitách banky srov. <http://www.mfcr.cz/cps/rde/xchg/mfcr/hs.xml/mfo_mbhs.html>.

⁵⁶ SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt und verloren. Eine deutsche Biografie*, Berlin 1998, s. 254.

⁵⁷ Nikolaj Viktorovič Podgornyj (1903-1983), sovětský politik ukrajinského původu, technický inženýr, v letech 1965-1977 předseda prezidia Nejvyššího sovětu, z funkce odstoupil po neúspěšném mocenském boji s Brežněvem.

⁵⁸ SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt...*, s. 225.

jedné straně stály Sovětský svaz, NDR a Bulharsko, které si přály pouze prohlubovat dosavadní systém spolupráce. Zástupci ostatních států jim oponovali, stěžovali si na problém s objektivními ukazateli při posuzování stavu věcí v Radě a na využívání „*staromódních a nebezpečných prvků autarkijní politiky*“.⁵⁹

⁵⁹ WANNER, Jan, Brežněv a východní Evropa 1968-1982, Praha 1995, s. 39.

Schválení tzv. Komplexního programu a založení Mezinárodní investiční banky

Na dvacátém třetím zasedání RVHP v dubnu 1969 byla poprvé nastolena otázka poškozování podniků nařízeními ústředních orgánů a někteří členové vyjádřili znepokojení nad dvoustranným bilančním zúčtováním, jenž by mělo být nahrazeno multilaterálním zúčtovacím systémem.⁶⁰ Delegation se domluvily na vytvoření sedmi pracovních skupin, složených z rezortních ministrů nebo místopředsedů vlád, jenž by během roku připravily studie s návrhy na substituci dosavadních forem spolupráce novými. Cílem bylo zefektivnit práci, zjednodušit rozhodovací proces všech orgánů a připravit se na komplexní reformu.⁶¹

V létě 1971 vznikl jeden z nejdůležitějších dokumentů Brežněvovy éry tzv. Komplexní program k dalšímu prohloubení a zdokonalení socialistické ekonomické integrace členských zemí RVHP. V dokumentu byly zakotveny dvě základní ideologické představy. Zaprvé to byla zásada suverenity všech členských zemí, jenž nesmí být narušena zasahováním do vnitřních záležitostí, ale zároveň byla zdůrazněna povinnost bratrské pomoci a soudružské solidárnosti, což jednoznačně aplikovalo principy Brežněvovy doktríny. Zadruhé byl vyjádřen strategický cíl přibližování vyspělosti ekonomik rozvojových zemí k úrovni nejrozvinutějších členům. Český historik Jan Wanner popsal dokument jako nesourodou směsicí „*ideologie, politiky a ekonomiky, která pomýjela klíčovou otázku tvorby cen a zahraničního obchodu. Program sám přitom vznikl jako kompromis a nemohl tudíž reálně fungovat. RVHP se proto ani teď nestala koordinačním centrem národních ekonomik a výsledky byly proti očekávání chabé, třebaže sovětské vedení doufalo, že tak vyřeší nejen své zásobovací obtíže, ale i celkový úpadek výroby. Také sovětské představy o tom, že se touto cestou podaří zablokovat pokusy o národní hospodářské reformy a sílící orientaci na západní trhy, se nesplnily. Místo toho, aby se tedy Komplexní program stal zdrojem nových hospodářských impulsů, nestal se ani dostatečně účinným nástrojem politické kontroly*“.⁶² Dále napsal o vztazích RVHP ke kapitalistickému světu, které byly diskutovány na zasedání, že „*Kooperační dohody s vyspělými západními průmyslovými*

⁶⁰ WANNER, Jan, Brežněv..., s. 40.

⁶¹ ZWASS, Der Rat..., s. 83.

⁶² WANNER, Jan, Brežněv..., s. 43.

státy měly přitom napomoci rozvoji sovětské energetiky a surovinové těžby, modernizace a diverzifikaci výroby vlastní i spojenecké“.⁶³

Principy, z nichž měla vzejít posílená RVHP, byly formulovány ve druhé části programu: prohloubení spolupráce v plánovací činnosti, prognostice, koordinaci pětiletok a plánů s delší perspektivou pro konkrétní odvětví. Zajímavou se jeví představa o postupném přechodu na společné plánování v některých průmyslových oblastech. Již tradičně měla hrát velkou roli vědecko technická spolupráce a výměna nových poznatků, průzkum nových surovinových zdrojů, ale nový prvek zde tvořila zmínka o přímých vztazích mezi ministerstvy a podniky v členských zemích. Některé z cílů byly dosaženy, ale záměr přímé spolupráce mezi ministerstvy a závody nemohl být za daných podmínek uskutečněn, protože Komplexní program nepočítal se společným daňovým systémem a přehlížel problém rozdílného postavení a pravomocí podniků v jednotlivých členských zemích.⁶⁴

O problematice přímé spolupráce napsal Erich Honecker ve svých pamětech: „*Hospodářská kooperace a specializace v západním světě daleko pokročila, ale v RVHP nefungovala, dokonce vůbec ne ve vztahu k novým otázkám, jež souvisely s vědeckotechnickou revolucí.*“⁶⁵ Problém představovala i to, že o nakládání s finančními prostředky nemohly rozhodovat státní podniky, tudíž s nimi nebylo možné operativně disponovat tak, jak je to běžné u soukromých firem s mezinárodním působením. Vytvoření fungujícího mezinárodního podniku se povedlo v historii RVHP pouze dvakrát. Jednalo se o polsko-maďarskou firmu Haldex⁶⁶ v Katovicích na zpracovávání hlušiny a východoněmecko-polský textilní kombinát ve městě Zawiercie.⁶⁷

Vývoj, který program nastolil, měl pozitivní účinek v tom, že východní blok přestal jednoznačně preferovat těžký průmysl a v rámci spolupráce v RVHP se dostala do popředí otázka rozvoje potravinářského průmyslu a zemědělství. Program též

⁶³ Tamtéž, s. 16.

⁶⁴ ZWASS, Adam, *Der Rat...*, s. 84-86.

⁶⁵ HONECKER, Erich, *Poslední zpověď*, Praha 1994, s. 51.

⁶⁶ Úspěšnost podniku podnítila založení maďarsko-československého projektu Haldex Ostrava v roce 1981. Dalším, méně úspěšným podnikem byl maďarsko-bulharský Intransmas Sofia, založený v roce 1961, nebo závod Interlichter v Budapešti zabývající se říční a námořní dopravou. V roce 1979 založila ČSSR společně s Mongolskem firmu Mongolčechoslovakmetal, jež začala o šest let později s problémy vyrábět cínový koncentrát a fluorit. Srov. POLOUČEK, Stanislav, *Kapitoly z politické ekonomie. Integrační procesy ve světové ekonomice a hospodářské vztahy mezi RVHP a ES*, Ostrava 1987, s. 41.

⁶⁷ ZWASS, Adam, *Der Rat...*, s. 88.

závažně změnil pohled na spolupráci v oblasti paliv, začaly se budovat společné ropovody a plynovody.⁶⁸ Na základě dohody uzavřené na 24. zasedání Rady byla v Moskvě 10. července 1970 založena Mezinárodní investiční banka, která zahájila činnost od začátku roku 1971. Účelem banky bylo „*poskytovat dlouhodobé a střednědobé úvěry na úhradu dodávek (nikoliv ve finanční formě) vázaných na realizaci opatření spojených s dělbou práce, specializací a kooperací ve výrobě, na rozšíření palivoenergetické a surovinové základny a na další aktivity, které představovaly společný zájem z hlediska rozvoje ekonomiky členských států RVHP. Dodávky z členských států proplácena banka prostřednictvím Mezinárodní banky hospodářské spolupráce*“.⁶⁹ Banka disponovala základním majetkem ve výši jedné miliardy převoditelných rublů, které poskytly členské země podle toho, jaký podíl měly na celkovém zahraničním obchodě Rady. Sovětský svaz odevzdal bance 40 % kapitálu.⁷⁰ Získané finance ale pro novou instituci nedostačovaly, proto byla již v dubnu 1974 dohodnuta půjčka ve výši 60 milionů dolarů s konsorciem západoevropských a amerických bank.⁷¹ Mezinárodní investiční banka nebyla celkově schopna samostatného fungování a bez další pomoci nedokázala řešit úvěrové problémy při realizaci projektů RVHP.

⁶⁸Tamtéž, s. 86.

⁶⁹ GERŠLOVÁ, Jana, SEKANINA, Milan, Lexikon našich hospodářských dějin. 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech, Praha 2003, s. 213.

⁷⁰ Na podpisu smlouvy se odmítlo účastnit Rumunsko, které se obávalo využití svých zdrojů ke stavbě sovětské infrastruktury na Sibiři. Po dodatku o právu veta Rumuni smlouvu podepsali v lednu 1971. Srov. WANNER, Jan, Brežněv..., s. 42.

⁷¹ Jan Wanner ve své knize o Brežněvově politice ve východní Evropě píše o Mezinárodní investiční bance jako o Mezinárodní bance pro hospodářskou spolupráci. Srov. WANNER, Jan, Brežněv..., s. 42.

Zpomalení růstu a konec Brežněvova „zlatého období“

V ekonomické situaci států RVHP se v polovině sedmdesátých let 20. století projevovala změna trendu: vysoké míry růstu z pětiletky 1971-1975 začaly nyní klesat.⁷² Zde se projevila energetická a surovinová otázka, nedostatek pracovních sil a nízká produktivita práce, problémy v dopravě a obecné strukturální problémy národních ekonomik. Rychlé zhoršení bilance zahraničního obchodu ve srovnání se Západem vedlo k masivnímu zadlužení a učinilo země RVHP závislé na vývoji konjunktury. Když druhý „ropný šok“ vyvolal v roce 1978 recesi, mělo to dopad na státy RVHP jako v roce 1973/1974: západní trhy byly méně ochotné přijímat zboží ze států RVHP. Proto se národní ekonomiky dostaly do problémů. Krizí byl zasažen i SSSR, a to navzdory mohutného prodeje ropy a zemního plynu. Také on musel jako ostatní státy RVHP omezit své investiční plány a jako vždy přesunout zátěž na obyvatelstvo.

V Maďarsku probíhala úprava plánu podle principu „cenové správnosti“, tedy zčásti tržně ekonomicky. Jiné státy RVHP pokračovaly v subvencování cen, které ovšem musely zvyšovat, zčásti otevřeně (za tzv. luxusní zboží), zčásti skrytě. Především Bulharsko a Maďarsko, které měly dobře rozvinuté zemědělství a vysokou bonitu půdy, dokázaly udržet dopady recese v mezích. Na pokraj hospodářského kolapsu se naopak dostaly oba státy, které excesivně využívaly západních úvěrů: Polsko a Rumunsko. Oba prováděly ambiciózní industrializaci se západní pomocí, ale předimenzované jednostranné budování jednotlivých průmyslových odvětví – v Rumunsku petrochemického a metalurgického průmyslu, v Polsku stavby lodí a strojírenství – při úplném zanedbání zemědělství měly za následek strukturální disproporcionalitu, která se ukázala jako neobyčejně náchylná ke krizi. Tato chybná rozvojová strategie vedla v obou zemích k těžkým sociálním otřesům. V Rumunsku, kde v roce 1978 došlo již k nepokojům mezi horníky, se N. Ceaușescovi jen stěží dařilo stabilizovat situaci. V Polsku však přerostla krize národního hospodářství v otevřený kolaps systému.⁷³

Léta 1976 a 1977 přinesla v celé východní Evropě špatnou úrodu, což neobyčejně ztížilo situaci v zemědělství. O tom, že se jednalo o dlouhodobý trend, svědčí, že i „přes rostoucí pozornost, kterou zemědělství věnovali Chruščov a Gorbačov, trpělo nadále nedostatečnou mechanizací, nedostatkem hnojiv, úbytkem kvalifikované pracovní síly a chabou úrovní dopravy. Ačkoli rozloha obdělávané půdy vzrostla na

⁷² Das zwanzigste Jahrhundert, s. 458.

⁷³ Tamtéž, s. 457.

počátku šedesátých let o 75 %, produkovalo sovětské zemědělství ve srovnání s USA jen asi 63 % hlavních obilovin. V roce 1980 dosáhla sovětská zemědělská produkce 80 % americké, ovšem s mnohem vyšším podílem lidské práce (osmkrát větším než v USA, což představovalo asi 23 % pracovní síly) a kapitálu (pětkrát vyšší kapitálové investice, což představovalo zhruba jednu třetinu celkových kapitálových investic). Sovětský svaz dokázal zásobit obyvatelstvo potravinami jen za mimořádně příznivých klimatických podmínek. Chruščovovy pokusy zvýšit zemědělskou produkci ztroskotaly, protože se zabývaly především obděláváním nepřilíš úrodných celin a navíc vycházely z chaotických krátkodobých plánů zaměřených pouze na zvyšování výnosů namísto toho, aby se soustředily na realizaci dlouhodobých projektů směřujících k modernizaci pěstitelských metod a k zajištění odpovídajícího strojového parku a hnojiv. Později plánovači sice investovali do zemědělství víc a také zlepšovali příjmy zemědělských pracovníků, přesto však zemědělství nedokázalo pokrýt domácí poptávku. V letech 1971 až 1973 dosahoval průměrný růst zemědělské produkce jen 3,4 %. Katastrofální neúroda si v roce 1972 dokonce vynutila dovážet obilí ze Spojených států. Brežněv investoval do zemědělství víc prostředků, a to opět na úkor spotřebního průmyslu. V porovnání s počátkem šedesátých let, kdy investice do zemědělství tvořily asi 19 % celkových státních investic, dosáhly v letech 1976 až 1978 přibližně 24 %. Větší část kapitálu byla použita na rozšíření stád skotu a na rekultivaci a zúrodnění půdy.⁷⁴

Růst průmyslové výroby byl v SSSR také zpomalen, mimo jiné kvůli snižování dovozu moderní techniky z kapitalistických zemí, což bylo zase důsledkem restriktivní importní politiky členů Rady ve snaze snížit nárůst zadlužování.⁷⁵ Sovětský svaz dosáhl nejhorších ekonomických výsledků od konce druhé světové války. Studie rakouského Institut für Wirtschaftsforschung z roku 1978 hodnotila situaci velice kriticky: „Zpomalení hospodářského růstu nastalo v SSSR mnohem dříve než v malých zemích RVHP. Hlavním důvodem je nízká schopnost přizpůsobování se sovětského plánovacího a řídicího systému v neustále komplikovanějších výrobních a spotřebních strukturách moderního hospodářství.“⁷⁶

⁷⁴ WEGS Robert, LADRECH, Robert, Evropa..., s. 208.

⁷⁵ ASKANAS, Benedykt; ASKANAS, Halina; LEVCIK, Friederich, Die Wirtschaft der RGW-Länder in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre, in: Monatsberichte 4/1978, s. 207.

⁷⁶ Tamtéž, s. 208. Na druhou stranu uvádí Wegs, že v letech 1970 až 1978 Sovětský svaz v ročním tempu růstu spotřeby na hlavu takřka dohnal USA, jenž se v daném období nacházely v recesi: tempo růstu v SSSR činilo 2,5 %, zatímco v USA 2,7 %. Srov. WEGS Robert, LADRECH, Robert, Evropa po roce 1945, Praha 2002, s. 212.

Problémy sovětské ekonomiky se na počátku osmdesátých let prudce zhoršily a došlo k velkému hospodářskému poklesu ve všech odvětvích. V roce 1982 byl růst národního důchodu na obyvatele prakticky nulový a neumožňoval realizaci plánovaných investic do lehkého průmyslu a služeb. Klaus Segbers, německý historik z frankfurtské Johann Wolfgang Goethe-Universität, uveřejnil přehled růstu národního důchodu SSSR na základě tří různých analýz:

Tabulka č. 1

Průměrný roční růst národního důchodu SSSR podle oficiálních a neoficiálních sovětských údajů a amerických odhadů v procentech⁷⁷

	oficiální sovětské údaje	neoficiální sovětské údaje	americké odhady
1966- 1970	7,8	-	5,0
1971- 1975	5,7	3,2	3,0
1976- 1980	4,3	1,0	2,3
1981- 1985	3,6	0,6	2,0

⁷⁷ Klaus Segbers zpracoval tabulku na základě těchto materiálů: Narodnoe chozjajstvo SSSR 1985, Moskva 1986; Handbook of Economic Statistics 1986, Washington D. C. 1986; CHANIN, Grigorij; SELJUNIN, Vasilij, Lukavaja cifra, in Novyj mir 1987, č. 2. In: SEGBERS, Klaus, Der sowjetische Systemwandel, Frankfurt/Main 1989, s. 179. Srov. ASKANAS, Benedykt; ASKANAS, Halina; LEVCIK, Friederich, Die Wirtschaft..., s. 208.

Vývoj zadlužení zemí RVHP

Rada vzájemné hospodářské pomoci byla na konci sedmdesátých a v osmdesátých letech 20. století institucí s ucelenou organizační a politickou strukturou. Její zájmová sféra nebyla pouze v Evropě, ale sahala též do Afriky, Asie a Latinské Ameriky. Zatímco plnoprávními členy organizace byl Sovětský svaz a šest evropských zemí – Bulharsko, Československo, Maďarsko, Německá demokratická republika, Polsko a Rumunsko – členy se v sedmdesátých letech staly Kuba, Vietnam a enormně zaostalé Mongolsko. Jugoslávii byl přirazen zvláštní statut přidruženého členství, což v praxi znamenalo, že se zapojila jen do některých programů. Byl tak dosažen určitý stupeň integrace do RVHP, přičemž nebyl narušen jugoslávská politika neangažované země.⁷⁸ Mezi přidružené země, úzce spolupracující s Radou, patřily Finsko, Afghánistán, Irák, Demokratický Jemen, Angola, Mozambik, Etiopie a Nikaragua. Kromě Finska a do jisté míry i Iráku se specifickým vývojem vztahů k tzv. socialistickému táboru se jednalo o země s izolovanými levicovými vládami nestabilního charakteru a často jen s lokální mocí ve vlastních zemích. Proto zůstával jejich statut nezměněn a až do zániku RVHP se nestaly řádnými členy, přestože o to například Etiopie, Angola a Mozambik značně usilovaly. Participace jim přinesla lepší přístup k trhům a výhodnější ceny, zatímco Rada se stylizovala do důvěryhodné a rozvinuté mezinárodní organizace.

Přechod sedmdesátých a osmdesátých let 20. století znamenal pro RVHP období stagnace, řada jejích členů zaznamenala významný pokles růstu národního důchodu. Především se prudce rozvíjela polská krize a utlumení výroby pocítilo i Československo, o čemž svědčí i následující tabulka:

⁷⁸ Srov. VYKOUKAL, Jiří; LITERA, Bohuslav; TEJCHMAN, Miroslav, Vznik, vývoj a rozpad Sovětského bloku 1944-1989, Praha 2000, s. 632-638.

Tabulka č. 2

Růst národního důchodu evropských zemí RVHP v procentech⁷⁹

	Plán na léta 1976-1980	Skutečnost 1976-1980	1981	1982	1983
Bulharsko	7,7	6,1	5,0	4,2	3,0
ČSSR	4,9	3,7	-0,1	-0,3	2,2
NDR	5,0	4,1	4,8	2,5	4,4
Polsko	7,0-7,3	1,2	-12,0	-5,5	4,5
Rumunsko	11,0	7,3	2,2	2,8	3,4
Maďarsko	5,4-5,7	3,2	2,5	2,3	0,5
RVHP bez SSSR	6,9	3,6	-2,1	-0,6	3,1
SSSR	5,5	4,2	3,3	3,9	3,9
RVHP se SSSR	5,4	3,9	1,6	2,6	3,7

Země RVHP zvolily v sedmdesátých letech pro ekonomický vývoj strategii modernizace infrastruktury prostřednictvím silného dovozu strojů a materiálu ze Západu. Podle západoevropských a amerických znalců východního bloku nastala správná doba k tomu, aby se začalo se strukturálními reformami, decentralizací a uvolněním plánování tím, že by západní banky poskytovaly Východu výhodné půjčky a úvěry, což bylo plně v zájmu politiky uvolňování napětí (détente). Socialistické ekonomiky získaly ze Západu dostatek kapitálu na nové investice a import, přičemž výsledky modernizace měly být zárukou bezproblémového splácení půjček. Mezi lety 1971 až 1973 se proto zvýšil dovoz z kapitalistických států o 15 %.⁸⁰ Mezi největší příjemce úvěrů patřily NDR, Polsko a Rumunsko, které chtěly kromě modernizačních cílů odvrátit finanční injekcí hrozící propad v hospodářském růstu a krátkodobě získat devizy na zlepšení zásobování obyvatelstva spotřebním zbožím.⁸¹ Modernizace ovšem

⁷⁹ HÖHMANN, Hans-Hermann; MEIER, Christian, *Wirtschaftslage, Außenwirtschaft und Außenpolitik in Osteuropa: Zur Politischen Ökonomie der RGW-Gipfelkonferenz*, Köln 1984, s. 11.

⁸⁰ LEVCIK, Friedrich, *Ostverschuldung und Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen*, Wien 1977, s. 1.

⁸¹ BERNER, Wolfgang, *Reformdruck, Machtfragen und Partikularismus im osteuropäischen Vorfeld der UdSSR 1980-84*, Köln 1984, s. 13.

kýžený výsledek nepřinesla a země RVHP zůstaly na počátku osmdesátých let 20. století nebezpečně zadluženy. V roce 1975, v období hospodářské recese, vykazovaly státy Rady vůči Západu pasivní saldo zahraničního obchodu ve výši jedenácti miliard amerických dolarů a celkové zadlužení východního bloku se pohybovalo již mezi 30 a 35 miliardami dolarů, přičemž neustále rostlo.⁸²

Teprve silná restriktivní opatření a šetření energií od roku 1976 spojené s velkým omezením dovozu vedly v některých státech k úspěšnému odbourání vysokého stupně zadlužení. Do roku 1983 se situace výrazně zlepšila v Bulharsku, Československu, Sovětském svazu a částečně ve východním Německu.⁸³ V případě Bulharska a Československa je však nutno vzít v potaz skutečnost, že obě země přijaly v sedmdesátých letech nejméně západních úvěrů ze všech členů RVHP a jejich dluhy vůči západním bankám nedosahovaly kritické hodnoty.⁸⁴ Dlouholetý ministr zahraničí ČSSR Bohuslav Chňoupek ve svých memoárech vzpomíná na své přijetí u kolumbijského prezidenta, který k němu přiběhl, zblízka se na něj zahleděl a řekl: *„Nechcel som nič iné, iba si dôkladne poobzerať ministra krajiny, ktorá nemá dlhy! Nemať dlhy, to je v dnešnom svete jednoducho neuveriteľné. My všetci, ako sme tu, trčíme v dlhoch až po uši.“*⁸⁵

⁸² LEVCIK, Friedrich, Ostverschuldung..., s. 1.

⁸³ víd'. kapitola NDR a ČSSR: „Hospodářští tygři“ RVHP.

⁸⁴ Předseda československé federální vlády Lubomír Štrougal byl v otázce půjček velice opatrný. Podle slov ministra zahraničí Bohuslava Chňoupka každou nabídku zahraničního úvěru zhodnotil komentářem: *„Vziať si úver a prejesť ho, to vie každý somár. Ale zarobiť si naň, to je celá veda.“* Srov. CHŇOUPEK, Bohuslav, Memoáre in claris, Bratislava 1998, s. 56.

⁸⁵ Tamtéž, s. 57.

Tabulka č. 3

Čisté zahraniční zadlužení zemí RVHP v miliardách dolarů⁸⁶

	1970	1976	1980	1981	1982	1983
Bulharsko	0,7	2,8	2,7	2,1	1,9	1,5
ČSSR	0,6	1,4	3,6	3,5	3,4	3,0
NDR	1,4	5,0	11,8	12,0	10,4	9,3
Polsko	1,1	11,3	22,8	24,0	25,0	25,0
Rumunsko	1,6	2,5	9,2	9,8	9,4	8,0
Maďarsko	0,6	2,7	6,7	6,9	6,8	6,2
RVHP bez SSSR	6,0	25,7	56,8	58,3	56,9	53,0
SSSR	1,0	10,0	9,5	12,4	10,6	7,9
banky RVHP	0,0	3,5	4,2	4,0	3,6	3,6
RVHP se SSSR	7,0	39,2	70,5	74,7	71,1	64,5

Z tabulky je možné vyčíst, že na začátku osmdesátých let bylo v největších těžkostech Polsko, které v roce 1981 vyhlásilo platební neschopnost a požádalo o nové splátkové kalendáře. Na hraně platební neschopnosti se dále pohybovalo Rumunsko a Maďarsko. V období této krize se ukázalo, že teorie deštníku, která předpokládala, že v případě předlužení některého z členů RVHP dlužné částky splatí Sovětský svaz, byla mylná. Toto poznání přimělo západní banky hodnotit žádosti o úvěry z východoevropských států kritičtěji.⁸⁷ Přesto získaly země Rady v letech 1981 až 1985 další úvěry: Maďarsko 4.804, Sovětský svaz 2.525, Rumunsko 2.202, NDR 923, Polsko 674, ČSSR 364, Vietnam 212, Kuba 120, Bulharsko 27 a Mezinárodní investiční banka

⁸⁶ HÖHMANN, Hans-Hermann; MEIER, Christian, *Wirtschaftslage, Außenwirtschaft und Außenpolitik in Osteuropa: Zur Politischen Ökonomie der RGW-Gipfelkonferenz*, Köln 1984, s. 17.

⁸⁷ KRUSE, Michael, *Politik und deutsch-deutsche Wirtschaftsbeziehungen von 1945 bis 1989*, Berlin 2005, s. 190.

RVHP 100 milionů amerických dolarů.⁸⁸ Rakouský ekonom Benedykt Askanas v roce 1981 předpokládal, že „Zadlužení vůči západu v příštích letech silně omezí hospodářský vývoj zemí RVHP. Nerovnováha v platební bilanci může být v tváří tvář omezeným možnostem rozšíření exportu napravena za pomoci zpomalení vzestupu dovozu na účet ekonomického růstu“.⁸⁹

⁸⁸ Information zu aktuellen Problemen der Finanz- und Kreditbeziehungen der Mitgliedsländer des RGW mit kapitalistischen Industrieländern sowie zu neuen bürgerlichen Angriffen auf diese Beziehungen, in: SAPMO-BArch DY 30/3002, s. 2.

⁸⁹ ASKANAS, Benedykt, Die Wirtschaft der RGW-Länder an der Schwelle der achtziger Jahre, in: Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung, 4/1981, s. 235.

Definice konvertibilního rublu a problém tvorby cen

Tvorba cen zboží v rámci RVHP bylo slabou stránkou sdružení. Zpočátku neexistovalo žádné měřítko pro vytvoření cenové základny. Od roku 1958 se na zjednodušení interních transakcí v rámci RVHP používaly ceny na světovém trhu za posledních pět let jako orientační pomůcka a byl zčásti převzat systém mezinárodního obchodního práva. Přesto nebyl problém cen s novou referenční základnou vyřešen; naopak to bylo spíše doznání, že vlastní cenový systém se nehodí pro vyrovnanou výměnu zboží. Nový způsob stanovování cen ale nefungoval. Pro suroviny a agrární produkty platily ještě poněkud jednotné ceny na světovém trhu, pro průmyslové výrobky ale v žádném případě. Proto se exportující země východního bloku stále snažily najít na stanovení referenčních cen drahé srovnatelné západní výrobky, dovozní země naopak hledaly levné, přičemž často docházelo k svévolným rozhodnutím.⁹⁰

V roce 1964 byl zaveden konvertibilní neboli převoditelný rubl (XTR). V jedné z příruček je definován: „*zúčtovací nadnárodní měnová jednotka, používaná státy RVHP v letech 1964-90 jako přepočítací jednotka bilaterálního clearingů. (...) Byla to umělá 'měna' s uměle vysokým kurzem (...), jenž ale vzhledem k dvoustranným obchodním dohodám mezi státy RVHP vlastním operacím nebránil. Státy RVHP spolu obchodovaly v podstatě podle seznamů nedostatkových, tvrdých' položek, jež bilancovaly 1:1 (ropa, další nedostatkové suroviny a potraviny, špičková technika a spotřební zboží), takže po vyčerpání dohodnutých dvoustranných seznamů nebylo na trhu RVHP co koupit (jen nezajímavé, 'měkké' položky). Proto se v praxi naplňovala jen málo mnohostrannost zúčtování v XTR. Státy se naopak snažily o dosažení nulového salda dvoustranných účtů, protože kromě toho, že za XTR nebylo co koupit, nebyl atraktivní ani jako rezervní prostředek a jeho úročení bylo minimální. Mnohostranné zúčtování v XTR prováděla k tomuto účelu zřízená Mezinárodní banka hospodářské spolupráce.*“⁹¹ Z toho vyplývá, že existence konvertibilního rublu jako společné měny RVHP byla pouze teoretická, jeho skutečná funkce spočívala pouze ve využití jako zúčtovací jednotky.

Přestože se ceny odvolávaly na hodnotu zboží na světových trzích, měl k jejich podobě trh RVHP daleko. Výměna zboží dle předem daného plánu nutně vyvolávala

⁹⁰ WEE, Herman van der, Der gebremste Wohlstand. Wiederaufbau, Wachstum, Strukturwandel der Weltwirtschaft seit 1945, in: FISCHER, Wolfram (ed.), Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert, Band 6, München 1984, s. 441.

⁹¹ GERŠLOVÁ, Jana, SEKANINA, Milan, Lexikon našich hospodářských dějin. 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech, Praha 2003, s. 298-299.

narušení vztahu nabídky a poptávky, čímž se pánem na trhu stávaly monopoly vyrábějící hotové produkty a diktující své podmínky spotřebiteli. Ludwig von Mises již v roce 1944 ve své knize *Le Gouvernement Omnipotent* takový stav popsal naprosto přesně: „*Některé kategorie kapitalistického trhu mohou zachovávat svou platnost v plánované ekonomice, ale jejich dosah je zcela jiný než dosah autentických tržních mechanismů.*“⁹²

Úlohu konvertibilního rublu zpochybňovaly zhoršující se „terms of trade“, tedy poměr nárůstu vývozních a dovozních cen. Ty se v letech 1970 až 1977 ve srovnání s nejnávyhodnějšími státy světa klesly v Československu o 10,8 %, v Maďarsku o 8,6 %, v NDR o 7,5 % a ze všech členských zemích nastalo zlepšení pouze v Rumunsku, a to o 5 procentních bodů. Ve vztahu k rozvojovým zemím byla situace ještě horší: během sledovaného období se terms of trades RVHP snížily o 53 %.⁹³

Pozice XTR vůči západním měnám se poněkud zhoršovala. Zatímco v roce 1970 byla hodnota jednoho přeměnitelného rublu 1,11 amerického dolaru, v roce 1975 to bylo 1,39 a v roce 1980 již 1,53 amerického dolaru.⁹⁴ Z těchto důvodů v polovině osmdesátých let 20. století probíhala v tzv. socialistických zemích diskuse o další budoucnosti „společné“ měny. V roce 1987 vypracoval berlínský ekonom Gerhard Fröhlich pro ÚV SED sedmistránkovou analýzu o možnostech konvertibility, jak XTR, tak národních měn. Zavedení konvertibility národních měn nepovažoval za bezprostředně nutné: „*Při obchodním platebním styku by (konvertibilita – P.S.) nepodporovala efektivnost v mezinárodní spolupráci. Pro hospodářské jednotky nepředstavuje současná forma směny převoditelného rublu na marku NDR žádné překážky, jež by mohly být překonány přepočítáváním do národních měn.*“⁹⁵ Fröhlich na druhé straně ve zprávě podpořil myšlenku reálného zhodnocování XTR podle ekonomicky podmíněných pravidel a nutnost změny prodeje národních měn partnerským bankám, protože dosavadní systém omezených devizových příslibů komplikoval vymoženosti turistického ruchu v jednotlivých zemích RVHP.⁹⁶ S tímto komentářem souvisí směňování národních měn na černém trhu v turisticky oblíbených

⁹² MISES, Ludwig von, *Omnipotent government: the rise of the total state and total war*, New York 1969, s. 56.

⁹³ SELUCKÝ, Radoslav, *Das gegenwärtige Dilemma...*, s. 40.

⁹⁴ MACHOWSKI, Heinrich; SCHULTZ, Siegfried, *RGW-Staaten und Dritte Welt*, Bonn, 1981, s. 25p.

⁹⁵ Überblick zu Frage der Konvertibilität von Prof. Fröhlich vom ZSW, 30. 3. 1987, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 9.

⁹⁶ Überblick zu Frage..., in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 11.

oblastech. V roce 1983 se odehrál zajímavý rozhovor mezi ministrem financí E. Höfnerem⁹⁷ a generálním konzulem NDR v bulharské Varně. Konzul si stěžoval na množství zpráv o nelegálním obchodě s východoněmeckou markou: „*V přibývajícím míře je citelné, že s markou NDR se obchoduje na černém trhu. Turisté nás informují o tom, že jsou zastavováni na ulicích a vyzýváni k ilegálnímu směňování.*“⁹⁸

⁹⁷ Ernst Höfner (*1929), vyučený průmyslový obchodník, od šedesátých let 20. století pracovník ministerstva financí, v letech 1970-1976 náměstek ministra financí, 1981-1990 ministr financí NDR, člen předsednictva vlády.

⁹⁸ Gespräch von G. Hanisch mit dem Generalkonsul der DDR in Varna, G. Hanisch, in: SAPMO-BArch DY 30/3007, s. 2.

Nástup osmdesátých let

Zatímco byla sedmdesátá léta 20. století obdobím investic, obtíže z let 1980-1981 vytvářela v další dekádě příznivou atmosféru pro prosazování reform Rady. Někteří členové projevovali nespokojenost a údiv nad tím, kolik financí se investuje do provozu všech orgánů sdružení a očekávali za své investice reálné výsledky. Například náklady na provoz sekretariátu RVHP představovaly v roce 1983 15,5 milionů rublů, včetně 1,2 milionů XTR a 300 tisíc švýcarských franků. Z toho se na financování podílel Sovětský svaz 32 %, NDR, Polsko a ČSSR po 13 %, Maďarsko a Rumunsko po 10 %, Bulharsko 7 %, Kuba 1 % a Vietnam s Mongolskem po pouhých 0,5 %.⁹⁹

Sovětský předseda Rady ministrů Kosygin usiloval na setkáních členů Rady o koordinaci plánů na období 1980 až 1985, ale dosáhl jen částečného úspěchu. Na 26. zasedání RVHP byla v roce 1982 dosažena dohoda o koordinaci plánů na jeden rok dopředu a širší pojetí mělo být připraveno na druhou polovinu osmdesátých let.¹⁰⁰ Tyto snahy byly rozvinuty především po roce 1985, kdy zadluženost, neúspěšnost investiční politiky a hospodářská stagnace celého východoevropského prostoru donutila hledat Moskvu nové cesty jak uvnitř Sovětského svazu, tak v jeho propojení se satelitními státy prostřednictvím RVHP. Již z reakcí bratrských komunistických stran na perestrojku a glasnost bylo zřejmé, že diskuse o změnách v Radě nebude lehká.

Jednotlivé země východního bloku hledaly východisko v navázání užších ekonomických vztahů se Západem, a to prostřednictvím Mezinárodního měnového fondu a Světové banky. Jenomže je nebylo možné přijmout jako moderní průmyslové země, nýbrž jako rozvojové. Statut rozvojového státu byl totiž spojen se slabou ekonomikou, která neumožňuje zavést převoditelnost měny. U členů Rady se jednalo o systémově daný, cílený stav a neměl přímou souvislost s hospodářskou zaostalostí. Rumunsko, Maďarsko a Polsko byly v průběhu let 1971 až 1986 nicméně do MMF přijaty se statutem rozvojové země.¹⁰¹

Na závěr návštěvy Gustáva Husáka v Sovětském svazu na konci května 1985 přednesl Gorbačov projev, v němž prakticky vyzval hosta k zahájení ekonomických reform: *„Důležitým úkolem je hledat optimální a nejúčinnější mechanismus spolupráce zemí RVHP a zavádět takové ekonomické formy a metody, které by podporovaly*

⁹⁹ Z informačního dopisu Gerharda Weisse Mittagovi 2. května 1983, in: SAPMO-BArch DY 30/3007.

¹⁰⁰ WANNER, Brežněv..., s. 64-65.

¹⁰¹ ZWASS, Adam, Der Rat..., s. 16.

*spojování sil v materiální výrobě, ve vědeckém výzkumu i v experimentálním a konstrukčním vývoji.*¹⁰² Rok 1985 lze proto považovat za začátek poslední fáze existence RVHP, naplněné ambiciózními reformními plány.

¹⁰² Z projevu na slavnostní večeři uspořádané na počest generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR Gustáva Husáka, 31. května 1985, in: GORBAČOV, Michail Sergejevič, Vybrané projevy a stati, Praha 1986, s. 108.

II. NDR a ČSSR: „hospodářští tygři“ RVHP

Výchozí pozice

Hospodářství Německé demokratické republiky a Československé socialistické republiky bylo považováno za nejvýkonnější ekonomiky ze všech zemí východního bloku, což má též své kořeny v historickém vývoji ve druhé polovině 19. a první poloviny 20. století. Německá říše byla do druhé světové války nejvyspělejší průmyslovou zemí na kontinentu produkující kvalitní výrobky a opírající se o vysoce kvalifikovanou pracovní sílu. V českých zemích se soustřeďovala většina průmyslu podunajské monarchie a Československo se v meziválečném období profilovalo jako přední exportní země průmyslových produktů.¹⁰³ Po druhé světové válce obě země navázaly na předválečné úspěchy a částečně obnovily své hospodářské kapacity. Zatímco se československá ekonomika poměrně rychle stabilizovala, bylo východoněmecké území odtrženo od zbytku německého hospodářského prostoru a bezohledně exploatováno sovětskou okupační správou.

Důležitým momentem pro odstartování znovubudování národního hospodářství zemí západní Evropy byla ekonomická pomoc Spojených států prostřednictvím Marshallova plánu¹⁰⁴. Československo bylo Sovětským svazem donuceno tuto pomoc odmítnout, budoucí východoněmecký stát byl navíc zatížen válečnými kontribucemi a během osmi let až do ledna 1954, kdy byly reparace oficiálně ukončeny, Sovětskému svazu zaplatila v celku okolo 14 až 16 miliard amerických dolarů¹⁰⁵, což byla větší částka, než celkový objem pomoci Marshallova plánu Evropě¹⁰⁶. Přes tyto negativní podmínky navázala Německá demokratická republika na předválečnou pozici nejvýkonnějšího průmyslového státu v Evropě, těžila z vysoké kvalifikace a pracovní disciplíny obyvatelstva a mohla proto i po přechodu na sovětský ekonomický model postupně dosahovat vyššího tempa růstu než ostatní země východního bloku.

¹⁰³ JAKUBEC, Ivan; JINDRA, Zdeněk, Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2006, s. 175.

¹⁰⁴ STELLNER, František a kol., Hospodářské dějiny..., s. 101.

¹⁰⁵ Přestože oficiální sovětské údaje mluví o 4,292 miliardách dolarů, odhady západních ekonomů uvádějí sumu 16,313 miliard dolarů. In: FISCH, Jörg, Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg, München 1992, s. 199.

¹⁰⁶ V rámci Marshallova plánu bylo Evropě poskytnuto 12 miliard amerických dolarů. WENZEL, Siegfried, Zur Rolle äußerer Faktoren für die ökonomische Entwicklung der DDR, in: STEINITZ, Klaus (ed.), Die DDR-Wirtschaft in den 80er Jahren, Kolloquium anlässlich des 75. Geburtstages von Siegfried Wenzel, Berlin 2005, s. 17.

V oblasti zahraničního obchodu byla NDR nejdůležitějším partnerem Sovětského svazu představovala přibližně 19 % sovětského obchodního obratu.¹⁰⁷ Tuto exkluzivitu získalo východní Německo již v roce 1961, kdy do té doby vysoký podíl Čínské lidové republiky na zahraničním obchodě SSSR po ochlazení vzájemných vztahů prudce klesl. Celkově se zahraniční obchod NDR koncentroval ze dvou třetin na země RVHP, z čehož bylo 38 % navázáno na Sovětský svaz.

¹⁰⁷ ZEDILIN. Leonid I., Sowjetunion, DDR und RGW in der Ära Gorbatschow, Köln 1995, s. 9.

Konec experimentů a konzumní politika sedmdesátých let 20. století

Kritika sovětského modelu, jenž byl převzat v NDR i Československu, a snahy o jeho úpravy vedly v šedesátých letech 20. století k ekonomickým experimentům, které následně způsobily politické otřesy. Ekonomičtí plánovači předpokládali, že zavedení některých prvků tržního hospodářství do direktivního řízení je kontrolovatelné a že centrála může nadále „*tahat za všechny nitky nepřímého řízení a maximálně ziskové jednotky budou reagovat jako poslušné panenky*“.¹⁰⁸ Neokonzervativní vedení v Kremlu experimenty kritizovalo a v letech 1968 až 1970 vyvinulo silný politický tlak, který kulminoval obsazením Československa vojsky Varšavského paktu. Po novém vedení strany a státu vyžadovalo konzervaci stávajícího ekonomického systému a upevnění absolutní moci KSČ.

Ve východním Německu sovětskou kritiku využila skupina kolem Ericha Honeckera, jenž Waltra Ulbrichta obvinila z ekonomického přešlapování NDR a donutila jej k opuštění všech pozic ve stranickém a státním aparátu. Nové východoněmecké vedení v letech 1970 a 1971 upustilo od experimentování a vydalo „Rozhodnutí o provedení ekonomického systému v roce 1971“. Následně byla na VIII. sjezdu Socialistické sjednocené strany Německa určena vývojová strategie na další období, jenž se řídila heslem „Jednota hospodářské a sociální politiky“.¹⁰⁹ Erich Honecker mínil z této strategie provést úspěšný skok východoněmecké ekonomiky ve spojení s růstem životní úrovně prudce kupředu a ostře kritizoval investičně náročné plánování předchozího desetiletí ve smyslu „strukturální politiky jako faktoru růstu“.

Základem nového přístupu bylo stabilní a stálé zásobování obyvatelstva, uspokojivá nabídka zboží. Prioritu v investičních záměrech získalo energetické odvětví. Snížením investičních fondů do průmyslu se uvolnil kapitál na rozvoj bytové výstavby a soukromou spotřebu. Nová politika vedla ke znatelnému růstu životní úrovně a ekonomika se po nezřízených experimentech šedesátých let rychle uzdravovala. Vedení

¹⁰⁸ Z osobních poznámek státního tajemníka SPK z porady o základních otázkách rozpracování národně hospodářského plánu na rok 1971 v ÚV SED 3. listopadu 1970. In: STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004, s. 164.

¹⁰⁹ KUSCH, Günter; MONTAG, Rolf; SPECHT, Günter; WETZGER, Konrad, Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik, Berlin 1991, s. 18.

SED si slibovalo úspěchy také všestrannou socializací podnikové sféry; v roce 1972 byly zestátněny zbytky soukromých nebo polosoukromých firem.¹¹⁰

Honecker měl poměrně jednoduchou představu o tom, jak má nová ekonomická politika vypadat. Celý pětiletý plán měl být nastaven na reálné možnosti národního hospodářství NDR, které mělo ročně dosahovat čtyřprocentní růst. Jestliže se tedy zvýšily příjmy do státní pokladny o 4 %, mohly být o stejnou částku zvýšeny příjmy obyvatelstva, stipendia, důchody atd. Předpoklady Státní plánovací komise se ale s představou vedení SED neshodovaly a SPK upozorňovala především na nepřipravenost národního hospodářství financovat odvážnou sociální politiku. Když byl na ÚV SED předložen návrh SPK na státní rozpočet, jenž počítal pouze se tříprocentním hospodářským růstem, bylo Honeckerovým zvykem odpovědět: „*Musíte výkony dělnické třídy odhadovat optimističtěji. Strana se o tohle postará a mobilizuje dělnickou iniciativu. S tím si nemusíte dělat starosti.*“¹¹¹ Přehnaně optimisticky se na začátku roku 1972 vůči SPK vyjádřil předseda rady ministrů Willy Stoph¹¹²: „*Když oznámením o sociálních opatřeních apelujeme na dělnickou třídu, tak to přinese takové výsledky ve výrobě, které teď ještě ve výpočtech Státní plánovací komise nejsou započteny.*“¹¹³

Správnost předpokladů se ukázala během dalších let; navyšování sociálních výhod občanům zatěžovalo státní rozpočet a rostlo tak, že v roce 1988 už dotace zaujímaly 30 % státních výdajů.¹¹⁴ Východoněmecké vedení tak muselo činit, jestliže chtělo uvolnit tlak, který vznikl srovnáváním s životní úrovní obyvatel Spolkové republiky. Od poloviny sedmdesátých let se blahobytná sociální politika stala riskantní, protože proces zrychlení tempa růstu přerušila světová energetická krize, jenž podkopala základy fungování východoněmeckého národního hospodářství. Sovětský svaz neplnil své dovozní závazky a dodávky strategických surovin podmiňoval devizovými platbami. Zároveň nedodržoval stanovované ceny, což v podmínkách energetické krize a snižování konkurenceschopnosti východoněmeckých výrobků na světových trzích

¹¹⁰ ERDMANN, Kurt, Reformbemühungen am DDR-Wirtschaftssystem in den 70er Jahren, in: ERDMANN, Kurt (ed.), Wirtschaftsverfassung und Wirtschaftspolitik der DDR, Berlin 1984, s. 104.

¹¹¹ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998, s. 59.

¹¹² Willi Stoph (1914-1999), východoněmecký politik, vyučený zedník, od roku 1931 člen Komunistické strany Německa, v letech 1950-1989 člen ÚV SED, 1964-1973 předseda vlády, 1973-1976 předseda Státní rady, od roku 1976 do roku 1989 opět předseda vlády.

¹¹³ STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004, s.171.

¹¹⁴ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit... s. 62.

způsobovalo Berlínu nebezpečně vysoké pasivní saldo obchodní bilance. To se v roce 1978 vyšplhalo do výše 1,7 miliard valutových marek.¹¹⁵ Když byl Erich Honecker na možnost ekonomické krize v příští dekádě upozorněn ekonomy Gerhardem Schürerem a Günterem Mittagem, rozladěně odpověděl: „*Ve (Vašem – pozn. autora) materiálu to vypadá tak, že politika po Ulbrichtovi byla špatná, Ulbricht žádné dluhy nedělal a Honecker dluhy dělá. Jakou politiku jsme tedy ale měli provádět? Politika zvyšování cen by přece nevyřešila žádné z těchto problémů.*“¹¹⁶ Návrhy Státní plánovací komise a ekonomického oddělení ústředního výboru SED na sanaci zahraničního obchodu, program šetření a obnovení dynamického růstu generální tajemník odmítl definitivně v červnu 1977, kdy hospodářským poradcům ústředního výboru přímo řekl: „*To je cesta restrikcí. O to se pokoušeli již ve Výmarské republice. V podstatě nás do této situace přivedly zahraničně obchodní podmínky. Od VIII. sjezdu strany se změnila a mění se dál. Musí se to říci úplně otevřeně: Přijmout jinou koncepci... by mělo v našich podmínkách dalekosáhlé důsledky.*“¹¹⁷ Přes hrozící problémy NDR si své mezinárodní ekonomické postavení upevnila a zařadila se mezi deset nejvyspělejších průmyslových zemí světa.¹¹⁸ Přes ztrátu více než milionu kvalifikovaných dělníků, kteří emigrovali do západní Evropy a především do Spolkové republiky, zůstala NDR jedním z nejlepších výrobců optických a fotografických přístrojů a docílila světové úrovně v chemickém, ocelářském a železářském průmyslu. V dosaženém národním důchodu na obyvatele byla na 14. až 16. místě ve světě, na 8. až 10. místě v Evropě a jednoznačně na prvním místě v rámci RVHP.¹¹⁹

Československou normalizaci také charakterizovalo zastavení snah o reformu plánovaného hospodářství jako systému a návrat k dosavadním způsobům řízení. Původně ekonomové předpokládali změny ve vztahu státu a podniků, jenž měly získat větší nezávislost, rozvoj soukromého podnikání, nezávislost řízení firem na centrálních státních institucích, tržně slučitelné nástroje hospodářské politiky nebo vznik rad pracujících.¹²⁰ Politika KSČ v počátcích normalizačního období ale viděla v takových

¹¹⁵ DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz. Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien, Berlin 1999, s. 51.

¹¹⁶ HERTLE, Hans Hermann, Die Diskussion der ökonomischen Krisen in der Führungsspitze der SED, in: PIRKER, Theo (ed.), Der Plan als Befehl und Fiktion, Opladen 1995, s. 315.

¹¹⁷ DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz..., s. 53.

¹¹⁸ WEGS Robert; LADRECH, Robert, Evropa..., s. 405.

¹¹⁹ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit..., s. 174.

¹²⁰ ŠULC, Zdislav, Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995, Brno 1998, s. 54.

krocích nebezpečí ztráty monopolní ekonomické moci ve státě. Základními pravidly při sestavování a řízení národního hospodářství zůstala Státní plánovací komise a jednotlivá federální a republiková ministerstva. I tato cesta vedla k postupnému úpadku, jenž se však projevil až v dalším desetiletí.

Obdobou východoněmecké „jednotné sociální a hospodářské politiky“ byla snaha normalizačního vedení, jehož se v roce 1969 chopil Gustáv Husák, o vytržení obyvatelstva z apatie a pasivního odporu vůči odumírání politického uvolnění konzumně směřovanou koncepcí, zlepšování sortimentu zboží a zvyšování sociálního standardu a obecně životní úrovně v Československu. Přetrvaly investičně rozvojové reformy z poloviny šedesátých let, jelikož nebyly spojeny s obdobou Alexandra Dubčeka, jak tomu bylo u Ulbrichtově „nové ekonomické politiky“. Jejich cílem byla restrukturalizace průmyslu a orientace investic na lehký a spotřební průmysl. V sedmdesátých letech se reforma plně projevila největším růstem národního důchodu v poválečném Československu. V pátém pětiletém plánu bylo dosaženo růstu 5,7 % a v následujícím pětiletí dokonce 6,9 % .¹²¹

¹²¹ ALTMANN, Franz-Lothar, ČSSR, in: HÖHMANN, Hans-Hermann, Die Wirtschaft Osteuropas und der VR China zu Beginn der 80er Jahre. Neuer Aufschwung oder Jahrfünft der Krise? Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1983, s. 127.

Hospodářská krize na počátku osmdesátých let 20. století a problém zadlužení v NDR

Obecně se od roku 1980 ve všech zemích se „socialistickým zřízením“ zpomaloval hospodářský růst a přes částečné zlepšení ze tento trend udržel až do konce osmé dekády minulého století. Německý historik Wolfgang Berner se domnívá, že krize byla nevyhnutelná, byla však oddalována díky Sovětskému svazu: „*Pravděpodobně zůstaly některé protektoráty SSSR ušetřeny citelného poklesu průměrné životní úrovně v posledních letech jen proto, že je Sovětský svaz podepřel přímou a nepřímou 'hospodářskou pomocí' značných rozměrů... V průběhu desetiletí 1972-1981 proudily do menších států východního bloku rublové úvěry a subvence... v celkové výši více než 110 miliard amerických dolarů. Z toho získaly jen NDR 33 % a ČSSR 19 %.*“¹²²

Podle politologa Eberharda Schneidera souvisela s upadající ekonomikou úzce ztráta absolutní politické moci komunistických stran: „*Ohrožení stability nastupuje při delším převládání objektivně špatné hospodářské situace, uznáním této nevýhodné hospodářské situace jako krize relevantními skupinami obyvatelstva a přeměněním vědomí krize v sociální nepokoje.*“¹²³ Schneiderem popsaná situace ve východním Německu nastala již v roce 1953, kdy se z neklidu, jehož původem byly mzdové a potravinové nedostatky, rozvinulo povstání proti vnucenému hospodářskému a politickému režimu, jakož i proti rozdělení německého národa do dvou států. Podobným vývojem procházela polská společnost v letech 1980 a 1981, kdy se hroutila polská ekonomika, kdežto síla a rovnováha východoněmecké infrastruktury společně se silnou aktivitou Stasi¹²⁴ ve společnosti již dokázala protirežimní aktivitu plně pohlcovat. Zatímco sousední Československo tehdy také stálo na hranici hospodářského úpadku a dosáhlo ve sledovaném období záporný růst národního důchodu o 0,4 %¹²⁵, východní Německo si udržovalo konstantní růst národního důchodu, který se pouze mezi lety 1981 a 1982 snížil se ze 4,8 % na 2,6 %¹²⁶. Panika ze záporných čísel ve statistikách

¹²² BERNER, Wolfgang, Reformdruck, Machtfragen und Partikularismus im osteuropäischen Vorfeld der UdSSR 1980-1984, Köln 1984, s. 9-10.

¹²³ SCHNEIDER, Eberhard, Die osteuropäische Wirtschaftskrise als innenpolitisches Problem: Polen, UdSSR und DDR, Köln, 1984, s. 26.

¹²⁴ Stasi (Ministerstvo státní bezpečnosti, neboli Státní bezpečnost), organizace založená v roce 1950 na ochranu NDR před západními tajnými službami, postupně se přetvořila na instrument policejního státu kontrolující život jednotlivých občanů a jejich „nežádoucí činnosti“.

¹²⁵ Rozdíl mezi léty 1980 a 1981, in: ŠULC, Zdislav, Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995, Brno 1998, s. 59.

¹²⁶ ZWASS, Adam, Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe 1949 bis 1987, Wien, New York 1988, s. 229.

donutila československé ekonomy k prozaické reformě, která měnila způsob počítání růstu národního důchodu. Místo dosavadního čistého národního důchodu se začal od roku 1983, a to i zpětně, vypočítávat hrubý národní důchod, ve kterém se nezohledňují odpisy využití základních fondů. Připočítání výrobní spotřeby tudíž zvýšilo růst národního důchodu. Výsledkem bylo dosažení kladných čísel hospodářského růstu pro rok 1981. Následující tabulka ukazuje rozdíly ve výši růstu národního důchodu, které vznikly změnou počítání:

Tabulka č. 4

Růst národního důchodu ČSSR podle staré a nové metody v letech 1979 až 1983¹²⁷

Národní důchod, rok 1979=100	1979	1980	1981	1982	1983
brutto	100,0	103,3	100,8	100,6	102,8
netto	100,0	102,9	99,9	100,2	102,4

V NDR reálné výsledky rámcově splňovaly předpoklady pětiletého plánu, ale investice zůstávaly vysoké a soukromá spotřeba za plánem závažně zaostávala. Tyto konkrétní aspekty zpomalení ekonomiky a pocity frustrace obyvatelstva, které znalo životní úroveň v kapitalistických státech ze západoněmeckých médií, byly pro východoněmeckou vládu důvodem k vydání směrnice „Ekonomická strategie osmdesátých let“, která předpokládala drastické zvýšení exportu za účelem snížení zahraničního dluhu vůči západním bankám. Ten do roku 1981 narostl do výše 11 miliard dolarů.¹²⁸ Předseda Státní plánovací komise Gerhard Schürer¹²⁹ později resumoval: „Obrat nastal v roce 1972, kdy byl dovoz ze západního hospodářského prostoru špatně nasměrován... A v letech 1977/1978 byl již bankrot na dohled s celým tím dovozním přebytkem, kdy jsme už nemohli vůbec nic zaplatit. Všechno po roce 1977/1978 už není špatná hospodářská politika; jsou to následky dluhů, kdy nás sežraly všechny úvěry a

¹²⁷ ALTMANN, Franz-Lothar, Tschechoslowakei 1984/85. Außenwirtschaftliche Anpassungsprobleme bei zufriedenstellendem gesamtwirtschaftlichem Wachstum, München 1985, s. 2.

¹²⁸ MELZER, Manfred, DDR: Reformpolitik mit erkennbaren Erfolgen, Köln, 1984, s. 6.

¹²⁹ Paul Gerhard Schürer (*1921), od roku 1965 předseda Státní plánovací komise a místopředseda ministerské rady NDR až po odstoupení vlády Willyho Stopha v roce 1989, v letech 1973-1989 kandidát politbyra ÚV SED.

úroky.“¹³⁰ Přestože ekonomové v čele Schürerem doporučovali vyhlásit platební neschopnost vůči věřitelům a tím docílit splátkové moratorium, politbyro¹³¹ takový návrh odmítlo jako negaci všeho, co se snažila NDR dokázat v posledních letech.¹³² Pověst o provádění úspěšné hospodářské a sociální politiky by se rozplynula a nemohlo by se argumentovat proti změnám, ke kterým začalo docházet v Sovětském svazu. Díky strategickému opatření prostřednictvím exportní ofenzivy se další zadlužování zpomalilo.

Je možné, že v roce 1982 a také 1983 by ještě Berlín byl schopen odvrátit vyhlášení bankrotu, ale kritickou situaci pomohla odvrátit západoněmecká vláda. Mittag opakovaně naléhal na Honeckera, že nezíská-li půjčku od Spolkové republiky, bude muset vláda sociální škrty provést a následně se v zemi vzedme vlna stávek, což posílí hlasy opozičních hnutí.¹³³ V červenci 1983 dostala NDR v průběhu jednoho týdne od konsorcia pod vedením Bayerische Landesbank dvě půjčky, každou ve výši 500 milionů německých marek. Jako záruku poskytla východoněmecká vláda transitní poplatky přes své území na dalších pět let, což činilo přibližně 3 miliardy německých marek.¹³⁴ Za podobných podmínek byla v roce 1984 prostřednictvím Deutsche Bank poskytnuta půjčka na 950 milionů německých marek.¹³⁵ Pomoc Spolkové republiky poskytla východním Němcům čas na stabilizaci národního hospodářství. V roce 1986 se pohledávky Západu vůči NDR pohybovaly přibližně na úrovni 12 až 13 miliard dolarů. Toho bylo docíleno obětí 25 % paliv pro vlastní potřeby, tedy přibližně 6 milionů tun benzínu, nafty a topného oleje vyexpedovaných do Spolkové republiky.¹³⁶ Cílené zvyšování vývozu umožnilo dosáhnout v letech 1981 až 1984 každoroční exportní přebytek do čtyř miliard valutových marek.¹³⁷ V dalších letech ale zadlužení opět prudce

¹³⁰ DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz..., s. 55.

¹³¹ Politické byro Ústředního výboru SED bylo v období vlády Ericha Honeckera složeno z 26 členů a kandidátů. Srov. MEYER, Gerd, Die DDR-Machtelite in der Ära Honecker, Tübingen 1991, s. 48.

¹³² WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit... s. 75.

¹³³ MITTAG, Günter, Um jeden Preis. Im Spannungsfeld zweier Systeme, Berlin, Weimar 1991, s. 82.

¹³⁴ KRUSE, Michael, Politik und deutsch-deutsche Wirtschaftsbeziehungen von 1945 bis 1989, Berlin 2005, s. 192.

¹³⁵ Tamtéž.

¹³⁶ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit, s. 76.

¹³⁷ SCHÜRER, Gerhard, Gewagt und verloren. Eine deutsche Biografie, Berlin 1998, s. 143.

vzrostlo až na 20 miliard dolarů v roce 1989, kdy před berlínskou vládou stála opět otázka platební neschopnosti.¹³⁸

V závěru osmdesátých let 20. století se hospodářský rozvoj nadále potýkal s potížemi, jenž si v obou zemích vyžadovaly vážné reformní kroky. Přesto zůstaly NDR a ČSSR ekonomickými tahouny východního bloku a v hrubém sociálním produktu na obyvatele zaostávaly za západoevropskými státy v malém měřítku. Zatímco Spolková republika v roce 1988 vyprodukovala na hlavu 14.260 amerických dolarů, NDR dosáhla výsledku 12.480 dolarů, což představuje rozdíl 12,5 %. S podobným rozdílem stálo Československo za východním Německem s 10.140 dolary.¹³⁹ Tato čísla však hodnotí kupní sílu obyvatelstva všech tří států, která nalézala uplatnění v nabídce výrobků a služeb v západoněmeckém státě, ale ne v plánovaných ekonomikách NDR a ČSSR. Dokladem o enormních rozdílech je dlouhodobý vývoj hrubého domácího produktu v Československu a zemích, které se po druhé světové válce nacházely v přibližně stejném ekonomickém stavu. Zatímco se HDP na obyvatele v ČSR a Rakousku v roce 1950 příliš nelišil¹⁴⁰ a podle poválečných předpokladů měl v Československu za čtyřicet let dosáhnout hodnoty o jednu třetinu vyšší než v sousední zemi, byla jeho úroveň v roce 1990 ve srovnání s Rakouskem poloviční – 50,4 %.¹⁴¹ Srovnání úrovně osobní a veřejné spotřeby v předválečném Československu a v reálně socialistickém hospodářství ČSSR pokles úrovně HDP částečně vysvětluje:

¹³⁸ KLEIN, Werner, Die wirtschaftliche Bedeutung der DDR Ende der achtziger Jahre, in: ECKART, Karl; PARASKEWOPOULOS, Spiridon (ed.), Der Wirtschaftsstandort Deutschland, Berlin 1997, s. 47.

¹³⁹ Údaje uvádí politický ekonom Werner Klein na základě hospodářské analýzy CIA z roku 1989. KLEIN, Werner, Die wirtschaftliche Bedeutung..., s. 31.

¹⁴⁰ V roce 1937 byl rakouský HDP o 12 % vyšší, ale méně zničené poválečné Československo se vzdalo ekonomicky slabé Podkarpatské Rusi. TUREK, Oldřich, Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu, Praha, 1995, s.24.

¹⁴¹ TUREK, Oldřich, Podíl ekonomiky..., s.24, Srov. Europa in Wirtschaftsvergleich. Wien 1993.

Tabulka č. 5

Využití hrubého sociálního produktu ve veřejné a osobní spotřebě v letech 1930 až 1977 (v procentech)¹⁴²

	ČSR 1930	1937	1948	ČSSR 1967	1977
Osobní spotřeba	70,3	67,9	65,1	50,9	50,0
Veřejná spotřeba	11,3	16,2	17,0	18,2	22,2

Orientace národního hospodářství na tzv. velkou ekonomiku je viditelná v postupném přeměrování hrubého sociálního produktu do veřejné spotřeby a celkový odklon od politiky malé ekonomiky, jenž se v centrálně plánovaném systému považuje za neefektivní, ale v kapitalistických zemích tvoří základ síly národního hospodářství.

Stagnaci československého hospodářství na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let je nutno připisovat především zkostnatělosti plánovaného řízení, vysoké rozestavenosti projektů, jakož i nerozumné výše investic v průmyslu a veřejném sektoru. Výsledkem mrhání zdroji byla nízká produktivita práce a aktivita kapitálu, projevovala se neschopnost strukturálního přizpůsobení se moderním podmínkám ve výrobě a obchodě, s čím souvisela neochota vedení podniků zavádět zlepšování kvality a metod práce. Zhoršovala se také zahraničně obchodní situace země a zemědělství trpělo problémy v zásobování, významnou roli sehrával nedostatek surovin a energetických zdrojů pro další rozvoj průmyslu, což je přirozené pro všechny malé země s chudou základnou nerostného bohatství.

Ve srovnání s ČSSR, kde se energetická politika řídila kompromisy mezi vlastní produkcí a dovozem, se Berlín mohl zasazovat o nezávislost na dovozu ropy, zemního plynu a černého uhlí tím, že na maximum vytížil své vlastní kapacity hnědouhelných těžbařských komplexů. V letech 1980 až 1985 se zintenzivnilo dolování hnědého uhlí z 258 na 315 milionů tun ročně, čímž se NDR zařadila na světové první místo v těžbě této suroviny.¹⁴³ Ve struktuře spotřeby zastávala elektrická energie z hnědouhelných

¹⁴² Zpracováno na základě údajů českého ekonomy Jaroslava Krejčího, in: FISCHER, Wolfram (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Stuttgart 1987, s. 608.

¹⁴³ WENZEL, Siegfried, *Plan und Wirklichkeit...*, s. 76., srov. STINGLWAGNER, Wolfgang, *Die Energiepolitik der DDR und ihre wirtschaftlichen und ökologischen Folgen*, in: KUHRT, Eberhard (ed.), *Die Endzeit der DDR-Wirtschaft – Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik*, Opladen 1999, s. 193.

elektráren v polovině osmdesátých let 20. století již 70,1 %.¹⁴⁴ Na rozdíl od NDR nerostné bohatství v původních československých důlních revírech nepokrývalo potřeby národního hospodářství a nároky na získávání hornin v nových lokalitách se prudce zvýšily.

ČSSR musela nadále spoléhat na dovoz ropy a zemního plynu ze Sovětského svazu, který jakékoliv zmínky o možnosti zvýšení dodávek svým spojencům odmítal a měl dokonce v úmyslu vývoz surovin omezit, což dokládá záznam rozhovoru Gerharda Schürera s předsedou GOSPLANU¹⁴⁵ J. D. Masljukovem¹⁴⁶: „*Soudruh Masljukov přednesl známé argumenty o vysokých investičních nákladech SSSR na udržování momentální úrovně těžby ropy a upozornil na skutečnost, že také v SSSR se realizují velké snahy (...) nahradit ropu uhlím. Přesto je prý nutné zkrátit dodávky ropy socialistickým zemím asi o 10 %.*“¹⁴⁷ Přestože na základě smluv o cenách z roku 1976 se ceny ropy zvyšovaly pomaleji než na světových trzích, při prodeji československých produktů v zemích RVHP nebylo bráno toto zvýšení výrobních nákladů v potaz. Průmyslová výroba v Československu byla k tomu v důsledku zastaralých forem výroby neefektivní a drahá. V roce 1978 se na jeden americký dolar hrubého domácího produktu spotřebovalo 1,7 kilogramů kamenného uhlí, přičemž v sousedním Maďarsku to byl přesně jeden a v Německé spolkové republice dokonce pouhých 0,6 kilogramu.¹⁴⁸

¹⁴⁴ STINGLWAGNER, Wolfgang, Die Energiepolitik der DDR..., s. 192.

¹⁴⁵ Zkrácený název pro sovětskou Státní plánovací komisi rady ministrů SSSR (Gosudarstvennyj planovyj komitět Soveta ministrův SSSR).

¹⁴⁶ Jurij Dmitrijevič Masljukov (*1937), ruský inženýr a hospodářský politik, v letech 1974 až 1979 šéf vojensko-průmyslového komplexu, později předseda GOSPLANU, v letech 1989 až 1990 člen politbyra, po rozpadu Sovětského svazu člen Komunistické strany Ruské federace, vicepremiér ve vládě Jevgenija Primakova.

¹⁴⁷ Rozhovor se uskutečnil v době 43. zasedání plánovací komise RVHP v Havaně 21. září 1989, in: SAPMO-BArch DY 30/3006

¹⁴⁸ KOSTA, Jiří, Neue Reformsätze im Wirtschaftssystem der ČSSR, Köln, 1985, s. 6.

Reformní snahy

Přes počáteční neúspěchy v padesátých letech 20. století se východoněmecký totalitní režim hospodářsky a později mezinárodně politicky etabloval. Hospodářské obtíže se snažil řešit reformami v posledních letech éry Waltera Ulbrichta.¹⁴⁹ Opatrné reformy se skrývaly za označením „intenzifikace výroby“. Honeckerova klika se vědomě vyhýbala pojmu reforma, který asocioval možnost dalekosáhlých změn. V osmdesátých letech byla již situace odlišná. Zhoršení ekonomické situace v důsledku realizace Honeckerovy „jednotné sociální a hospodářské politiky“ si vyžadovalo změny. Byla značně snížena míra investic a kladen vyšší důraz na efektivitu již existujících statků, které ekonomice pomáhaly. V letech 1979 a 1980 proběhlo sloučení všech průmyslových podniků do 132 kombinátů, jež měly lépe řešit otázky poptávky a distribuce zboží. Výsledkem byla ovšem převzetí monopolního postavení těchto koncernů a jejich nezáměr na zlepšování kvality zboží. Omezení dovozu výrobků ze západní Evropy tuto tendenci v osmdesátých letech posílil.

Vzhledem k narůstajícím ekonomickým problémům vydala berlínská vláda důležité rozhodnutí dekretem z 1. září 1985, které prikazovalo krajským a okresním stupňům správy přehodnocovat centrální rozhodnutí o investicích v nových objektech a umožňovalo jejich přesun na modernizaci a racionalizaci již existující výroby, čímž centrum sledovalo stratifikaci hospodářské síly utvořených státních kombinátů. Skutečnou reformu směrem k okleštění sociálních výhod, státních dotací na potřeby každodenního života a na omezení investic do mikroelektroniky¹⁵⁰ však kvůli odporu Honeckera a Mittaga nebylo možno přijmout. Generální tajemník byl přesvědčen o tom, že by to znamenalo přiznání krachu politiky, kterou vytýčil na IX. sjezdu strany v roce 1976.¹⁵¹ Kromě toho měly stranické špičky před očima strašák 17. června 1953, kdy pro uklidnění nepokojů vláda NDR přislíbila zvyšování životní úrovně a silnou sociální politiku, čímž mezi režimem a občany vznikla určitá společenská smlouva. Honecker se

¹⁴⁹ Srov. se STEINER, André, Reformen in der DDR der sechziger Jahre: Planwirtschaft auf dem Weg zum Markt? In: BOYER, Christoph (ed.), Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich, Frankfurt am Main 2006, s. 125-190.

¹⁵⁰ Do mikroelektronického průmyslu bylo investováno za účelem dosažení evropského primátu v počítačové technice. Výsledkem bylo například vyvinutí čipu s pamětí 256 kB v roce 1985, což ale odpovídalo deseti- až patnáctiletému zaostávání za západní Evropou, USA a Japonskem. Srov. WENZEL, Siegfried, War die DDR 1989 wirtschaftlich am Ende? Zum Produktivitäts- und Effektivitätsvergleich der Wirtschaften der BRD und der DDR, Berlin 1998, s. 33.

¹⁵¹ DURMAN, Karel, Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964-1991, Praha 1998, s. 110.

tuto smlouvu neodvažoval porušit. Později ve svém exilu řekl novinářům: „*Hlavním motivem byla úvaha, že sociální napětí v NDR, v tehdejší době, když byla ještě v rozkvětu studená válka, že sociální nestabilita by mohla vést k nepředvídatelným politickým následkům. (...) Přesto se musí říci, že strnulé setrvávání v započatém kurzu přispělo k tomu, že bezstarostnost zadržovala vzestup, na mnoha místech se ještě stále věřilo, že se může s prostředky bezstarostně hospodařit, a že bylo málo učiněno pro produktivní akumulaci.*“¹⁵²

SED měla být zárukou socialismu, tedy společnosti bez nouze a existenčních problémů pro všechny. Ve východním Německu proto ještě na konci osmdesátých let platily ceny, které odpovídaly cenové hladině z roku 1936. Při minimální měsíční mzdě 300 marek¹⁵³ nebo průměrném dělnickém platu 1290 marek¹⁵⁴ stál nájem ve třípokojovém bytě i s vedlejšími náklady 100 až 150 marek a libovolně dlouhá jízda berlínským metrem 20 pfennigů. Takové ceny bylo ovšem možné udržovat jen díky zvyšujícím se státním dotacím. Ty pokrývaly jak nájmy¹⁵⁵, tak potraviny a služby. Například za rok 1988 činily dotace 57,5 miliardy marek, což představovalo více než 22 % státního rozpočtu!¹⁵⁶

Ekonomické problémy na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století ukázaly normalizačnímu vedení v KSČ nutnost změnit dosavadní politiku. Kromě snižování hospodářského růstu se negativně vyvíjela také produktivita práce. Zatímco v období 1971 až 1975 rostla ročním tempem ve výši 4,8 %, zpomalil se její vzestup v další pětiletce na 3,1 % a v letech 1981, 1982 na -0,1 %.¹⁵⁷ Již v roce 1978 byl uveden v praxi „Experiment řízení efektivity a kvality výroby“ v 17 výrobně

¹⁵² HONECKER, Erich, *Poslední zpověď*, Praha 1994, s. 93.

¹⁵³ Zvýšení minimální měsíční mzdy bylo spojeno se zkrácením pracovního týdne na pět dnů v souvislosti s jednáním VII. sjezdu SED v roce 1967. Srov. SCHMIDT, Manfred G., *Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR*, in: KUHRT, Eberhard; BUCK, Hannsjörg F.; Holzweißig, Gunter (ed.), *Am Ende des realen Sozialismus. /4/ Die Endzeit der DDR-Wirtschaft – Analysen zur Wirtschafts- Sozial- und Umweltpolitik*, Opladen 1999, s. 284.

¹⁵⁴ WENZEL, Siegfried, *War die DDR 1989 wirtschaftlich am Ende? Zum Produktivitäts- und Effektivitätsvergleich der Wirtschaften der BRD und der DDR*, Berlin 1998, s. 58.

¹⁵⁵ Ve skutečnosti nájemník zaplatil pouze asi 33 % skutečné výše nájemného. Srov. WENZEL, Siegfried, *Sozialismus gleich Mangelwirtschaft? Ein Beitrag zur Systemauseinandersetzung*, Berlin 1999, s. 14.

¹⁵⁶ WENZEL, Siegfried, *Sozialismus...*, s. 14.

¹⁵⁷ KOSTA, Jiří; LEVCIK, Friedrich, *Wirtschaftskrise in den osteuropäischen RGW-Ländern*, Köln 1985, s. 31.

hospodářských jednotkách (VNJ)¹⁵⁸. Oficiálně se ale ještě nejednalo o reformu: „*Tento experiment nemá nic společného s takzvaným tržním mechanismem, jehož črty se v socialistickém hospodářství domnívali vidět někteří západní 'experti'*“.¹⁵⁹ Na základě tohoto experimentu byly zavedeny pro celý průmysl nová pravidla od 1. ledna 1981. Jednalo se o několik úprav, jenž umožnily podnikům volněji nakládat se směrnici plánu a částečně je upravovat v rámci povolených mantinelů. Tradiční struktura vedení a plánování nebyla nikterak ovlivněna a ministerstva plně ovládala podřízené VNJ na základě doporučení Státní plánovací komise. Dílčí změny ale neovlivnily propad jednotlivých odvětví národního hospodářství.

Po překonání krize let 1980 a 1981 se stále snižovala osobní spotřeba obyvatelstva; od roku 1978 do roku 1984 klesla o 1,3 %, reálné příjmy o 3,4 % a například spotřeba masa o 7,1 %. Bytová výstavba zažila největší útlum od počátku normalizace; snížila se o 21,3 %.¹⁶⁰ Podíl na stabilizaci československé ekonomiky po roku 1984 lze zčásti přiznat opatřením z 1. ledna 1981, ale také dočasnému zlepšení pozice na kapitalistických trzích. Zároveň se objevily dílčí úspěchy v produktivitě práce a v úspoře materiálních nákladů, což je nutno připsat přísným úsporným opatřením ve formě zkrácení fungování veřejného osvětlení v nočních hodinách a vypínání elektrického proudu v určených časech. V roce 1983 byl uveden nový experiment, který se dotýkal vědecko technického rozvoje, investičních fondů a organizace zahraničního obchodu.¹⁶¹ Jeho dosah na národní hospodářství ale není jasný a později v řadách stranických ekonomů vyvolával kritiku, protože neodstranil základní slabinu v podnikovém hospodaření – státní firmy z rozpočtu požadovaly větší investice, než ve skutečnosti potřebovaly a ponechávaly si značnou rezervu ve výrobním plánu, aby mohly bez zvýšení produktivity práce plán překročit a získat opětovně od ministerstva průmyslu nové výhody a odměny pracovníkům.

Sovětský svaz nabádal v osmdesátých letech spojenece k reformnímu úsilí již za generálního tajemníka Jurije Vladimiroviče Andropova a ještě inenzivněji po nástupu

¹⁵⁸ Výrobně hospodářská jednotka (VNJ), administrativně správní struktura nejčastěji ve formě kombinátu, která od roku 1958 zastřešovala jednotlivé podniky a zaplňovala střední stupeň řízení po ústředních ministerstvech.

¹⁵⁹ Slova Josefa Kempného (1920-1996), člena předsednictva ÚV KSČ a předsedy národohospodářské komise ÚV KSČ, která použil v článku pro časopis *World Marxist Review*. In: KOSTA, Jiří, *Neue Reformsätze...*, s. 7.

¹⁶⁰ Podle Friedricha Levčika zpracoval KOSTA, Jiří, *Neue Reformsätze...*, s. 23.

¹⁶¹ Federální ministr financí napsal o problematice experimentu několikrát uveřejňovaný článek. LÉR, Leopold, *Další kroky na dlouhé cestě*, in: *Svět hospodářství*, 29. září 1983, s. 1-2.

Michaila Sergejeviče Gorbačova. Jeho vystoupení na XXVII. sjezdu KSSS bylo kritické a vyslovilo se pro razantní změny: „*Vedenie KSSZ patrične oceňuje všetko, čo sa dosiahlo a zároveň považuje za svoju povinnosť povedať strane a ľudu čestne a priamo aj o našich omyloch v politickej a praktickej činnosti, o nepriaznivých tendenciách v ekonomike a sociálnej a duchovnej sfére a o príčinách týchto javov... Problémy v rozvoji našej krajiny narastali rýchlejšie, ako sa riešili. Meravosť a skostnatenosť foriem a metód riadenia, pokles pracovnej dynamiky a narastanie byrokracie – to všetko nám spôsobilo značné škody. V živote sa začali prejavovať príznaky stagnácie. Situácia si vyžadovala zmeny, avšak v ústredných orgánoch i na miestnej úrovni začala prevažovať svojrázna psychológia: ako situáciu zlepšiť, bez toho, aby sa čokoľvek menilo. Tak to však nejde, súdružky a súdruhovia. Ako sa hovorí, keď sa na chvíľu zastavíš, už si ďaleko vzadu. Riešeniu naliehavých problémov sa nemožno vyhýbať. Taký postoj stojí našu krajinu, štát a stranu priveľa.*“¹⁶²

Stranické špičky v Praze a východním Berlíně rozhodně dané převratné změny neuvítaly. Gustáv Husák ve svém pozdravném projevu jmenovaném sjezdu reagoval na Gorbačovova slova mlhavě a rezervovaně: „*S veľkou pozornosťou sme si vypočuli správu Ústredného výboru komunistickej strany Sovietskeho zväzu, prednesenú jeho generálnym tajomníkom súdruhom Michailom Sergejevičom Gorbačovom. Vidíme v nej dokument veľkej teoretickej a politickej závažnosti. Zovšeobecňuje bohatstvo skúseností Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, hlboko zdôvodňuje kurz na urýchlenie dynamiky sociálneho a ekonomického rozvoja, na dosiahnutie rozhodujúceho obratu v najrozličnejších oblastiach sovietskej spoločnosti. Otvára nové perspektívy v boji za mier a pokrok vo svete.*“¹⁶³

Husákovo a Honeckerovo politické a ekonomické přesvědčení se opíralo o “konzervativismus“ Brežněvovy éry. Podle tehdejší moskevské linie bylo uskutečnění tzv. diktatury proletariátu a vedoucí role socialistických stran ve státě a společnosti stejně důležité jako socializace zemědělství, plánované hospodářství, odstraňování

¹⁶² GORBAČOV, Michail Sergejevič, Politická správa ÚV KSSZ XVII. sjezdu, in: Život strany 6, 1986, s. 3-4.

¹⁶³ Pozdravný prejav súdruha Gustáva Husáka, in: Život strany 6, 1986, s. 52. Nutno podotknout, že Husák měl projev připraven již v Praze, což dokazuje *Návrh zprávy ústředního výboru KSČ o činnosti strany a vývoji společnosti od XVI. sjezdu KSČ a další úkoly strany*. Byl projednáván předsednictvím ÚV KSČ 22. ledna 1986, více než měsíc před konáním sjezdu v Moskvě. Určité indice poskytuje v návrhu poznámka: „*Inspirující význam pro naši činnost má nová redakce programu KSSS a celkové výsledky XXVII. sjezdu sovětských komunistů. /Bude rozvedeno později.*“ NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P148/86, bod schůze 1/b (číslo 10141).

třídních rozdílů a princip tzv. socialistického internacionalismu, na který se Sovětský svaz odvolával při udržování jednotného kurzu ve všech socialistických zemích.¹⁶⁴ Rigidní režimy ve střední Evropě byly po nástupu Gorbačova namířeny proti kopírování sovětského modelu přicházející „perestrojky“, což souviselo s posílení sebevědomí těchto zemí v době oslabení vlivu Kremlu v pozdní Brežněvově éře a následném interregnu. Berlín se cítil být změnami ohrožen a v souvislosti se vztahem ke Spolkové republice je považoval za kontraproduktivní. Díky zásahu konzervativního západoněmeckého politika Franza Josefa Strausse dostalo totiž východní Německo dvě půjčky ve výši jedné miliardy německých marek, což považoval Honecker za svůj osobní úspěch a důkaz důvěry NSR v životaschopnost východoněmecké ekonomiky.

¹⁶⁴ Polsko se této teorii vymyká, protože v Chruščovově i Brežněvově období byla tolerována zpětná dekolktivizace zemědělství, úpadek monopolní moci strany ve společnosti a konečně upuštění od pronásledování katolické církve. Kreml se spokojil s tím, čeho v zemi dosáhl a pamatoval v tomto směru na zlidovělé Stalinovo rčení, že „přivést do Polska socialismus je jako snažit se osedlat krávu“.

Reakce na lednové plénum

Ve dnech 27. a 28. ledna 1987 zasedalo plénum ÚV KSSS, jenž svými ostře formulovanými závěry připomínalo odhalení Stalinova kultu osobnosti na XX. sjezdu v roce 1956. Plénum rozhodlo o svolání mimořádné všesvazové konference komunistické strany. Gorbačov vystoupil se silně formulovanou kritikou politiky strany, zvláště za Brežněvova vedení. Generální tajemník jasně vyjádřil svůj cíl - program přestavby, demokratizace a kádrových změn: „*Ano, přestavba je již realitou. Dnes jasněji a hlouběji chápeme, že jak z hlediska vnitřního rozvoje země, tak z hlediska vnějších podmínek a mezinárodní situace musíme zajistit urychlení sociálně ekonomického rozvoje země. Urychlení však nemůže být bez obnovy společnosti, stejně jako bez obnovy společnosti nebude přestavba všech sfér jejího života. Starými přístupy se nové úkoly nevyřeší, tím spíše úkoly historického rozsahu, jež dnes vyvstaly. Přestavba není procházka po vyšlapané cestičce, je to výstup na horu.*“¹⁶⁵ Jeho plamenný projev vysílal signál i do zahraničí: Západ a především Spojené státy americké si měly uvědomit, že v Moskvě začala nová éra.

Lednové plénum byla první oficiální událost v Sovětském svazu, které sdělovací prostředky NDR cenzurovaly. Se stejnou mírou nepokoje reagovaly Československo a Rumunsko. N. Ceaușescu se obával svého postavení bez mezinárodní podpory Sovětským svazem a G. Husák byl společně s Honeckerem potvrzen ve funkci v letech 1969 a 1971. Byli tedy oba reliktem období vrcholné moci Leonida Iljiča Brežněva, jehož spolupracovníci byli postupně odvoláváni z politbyra.

Vedení KSC a SED vidělo v bouřlivém vývoji v Moskvě negaci všeho, na čem stavělo za posledních patnáct let. V jedné zemi neslo toto období název normalizace, ve druhé se jí říkalo jednota hospodářské a sociální politiky, v obou případech se však jednalo o identický způsob vládnutí a jeho kritika by znamenala podkopání tzv. socialistického zřízení jak v ČSSR, tak v NDR. Oba státy proto sledovaly s opatrnými sympatiemi Gorbačovovu kampaň proti alkoholismu, korupci a nedisciplinovanosti, ale odmítaly tvrzení, že je nutné cokoli měnit v systému. Vedoucí ideolog SED Kurt Hager¹⁶⁶ odůvodnil nechuť východních Němců kopírovat sovětské reformy v dubnu

¹⁶⁵ Závěrečný projev M. Gorbačova na zasedání ÚV KSSS, in: Rudé právo, 30. leden 1987, s. 7.

¹⁶⁶ Kurt Hager (1912-1998), východoněmecký politik, od roku 1963 člen politbyra ÚV SED, kde měl na starosti ideologii. Zastával zároveň další funkce ve Státní radě, Národní rady obrany. Všechny posty byl zbaven v roce 1989/1990.

1987 v rozhovoru pro časopis Stern: „*Chcete říci, že kdybyste viděli vašeho souseda, jak tapetuje svůj byt, cítili byste potřebu udělat to samé?*“¹⁶⁷ Východoněmecké noviny uveřejnily přepis tohoto rozhovoru v době návštěvy sovětského vůdce v Československu a ten v jednom ze svých projevů s jasnou narážkou na Hagera řekl: „*Může se stát, že žijete ve velkém a honosném domě s pevnými základy (...) Ale zároveň vám už ten dům neposkytuje to, co potřebujete. V takových případech již nestačí drobné opravy. Ve skutečnosti se musíte rozhodnout rekonstruovat jej od píky.*“¹⁶⁸

Někteří východoněmečtí ekonomové dokonce tvrdili, že na základě zkušeností z padesátých a šedesátých let 20. století se národní hospodářství nacházelo nyní ve stavu, který byl měl sloužit jako příklad pro sovětské reformy, ne opačně. Zástupci NDR dokonce na 49. zasedání Stálé komise RVHP pro valutové a finanční otázky vznesli požadavek na zvýšení kurzu marky vůči ostatním měnám ve východním bloku, a to v průměru a 10 až 20 %.¹⁶⁹ Příčiny silného odporu východního Německa a Československa vůči Kremlu zde shrnout do tří bodů:

- a) Jednota konzervativních sil v SED a KSČ
- b) Relativně stabilní hospodářský a sociální vývoj
- c) Dobrý mezinárodně politický kredit obou států a částečné uvolnění silného vlivu Moskvy

Gorbačov ale své úmysly deklaroval jasně a v článku pro časopis *Novoe vremja* argumentoval, že jde o to, aby „*se více využívalo předností socialistického zřízení pro řešení politických, sociálních a ekonomických úkolů a aby se vyvíjela snaha o lepší spojení předností centrálního plánování s reálním zajištěním samostatnosti a odpovědnosti jednotlivých organizací, podniků a pracovních kolektivů k zdokonalení řízení národního hospodářství*“.¹⁷⁰

Silným reformním impulzem pro NDR i ČSSR byl návrh sovětského zákona o socialistickém podniku, jehož implikaci do československých podmínek prováděla komise vedená Miloušem Jakešem. Zákon přepokládal ve svém druhém článku, že

¹⁶⁷ OLDENBURG, Fred, *The Impact of Gorbachev's Reform on the GDR*, Köln 1988, s. 9.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 9-10.

¹⁶⁹ Forderungen zur Verbesserung des nichtkommerziellen Kurses der Mark der DDR gegenüber den Währungen anderer RGW-Länder, die im Protokoll der 49. Tagung der Ständigen Kommission des RGW für Valuta- und Finanzfragen von der DDR-Delegation erhoben wurden, in: SAPMO-BArch DY 30/3006, příloha.

¹⁷⁰ HÖHMANN, Hans-Hermann, *Wirtschaftsreformen in anderen sozialistischen Ländern: Model oder Herausforderung für die Sowjetunion?* Köln 1986, s. 40-41.

podnik bude působit na principu úplného chozraščotu¹⁷¹ a samofinancování, jeho výrobní a sociální činnost a odměna za práci se realizuje z prostředků vyprodukovaných pracovním kolektivem. Hlavním zdrojem výrobního a sociálního rozvoje podniku a zobecňujícím ukazatelem jeho hospodářské činnosti měl být zisk. Činnost podniků se měla organizovat na základě ekonomické soutěžení, soupeření mezi podniky a maximálního uspokojování poptávky spotřebitelů, na efektivních a vysoce kvalitních pracovnících s nejmenšími náklady. Stát neměl zodpovídat za závazky podniků a obdobně podnik za závazky státu, nebo druhých firem, organizací a úřadů.¹⁷²

V této souvislosti je potřebné zdůraznit, že systém plánovaného hospodářství byl v ČSSR a NDR jiný než v Sovětském svazu a podobal se jugoslávskému systému, kde podnik s centrálními orgány „dohadoval“ výši investic, povinností a odměn.¹⁷³ Na schůze předsednictva ÚV KSČ Lubomír Štrougal 17. prosince 1986 zdůraznil, že v Sovětském svazu jsou přesně vymezeny odpovědnost a pravomoc centrálních orgánů. Podle něj byla reforma protiintegrační. Husák podpořil Štrougalovu myšlenku, že sice myšlenku přestavbu hospodářského řízení přijímají všechny socialistické země, což je výhodné, ale návrh o socialistickém podniku vychází z pojmů, „jejichž obsah je jiný než u nás.“¹⁷⁴ Funkčnost zákona, jež měl začít platit v roce 1991, by zřejmě nebyla mimo SSSR velká.

Historik Ernest Gellner se pokusil charakterizovat fungování kýženého podniku slovy: „*Jestliže jsou podniky skutečně nezávislé, jde jednoduše o tržní kapitalismus pod novým jménem – nezávislé jednotky kontrolují své vlastní zdroje, což plodí nerovnoměrné rozložení bohatství. V druhém případě, tedy jestliže je nezávislost podniků omezena, skutečným zájmem účastníků nebude nic jiného než úsilí (snad maskované) získat moc v rámci direktivního systému, a jednoduše dostáváme novou variantu byrokratického centralismu. Hybridní a nejasný pojem ‘socialistický trh’ přináší jen málo, s čím by se dalo souhlasit. Výrobní jednotky buď mají skutečnou autonomii (pak se chovají tržně), či nikoliv. Interní demokracie existující v podnicích je*

¹⁷¹ Chozraščot (rusky Chozjastvennyj rasčot), způsob plánovaného řízení hospodářské činnosti. Hlavními zásadami chozraščotu bylo krytí všech výdavků podniků příjmy z realizované výroby, dosažení plánované rentability, hospodářsky operativní samostatnost, hmotná zodpovědnost za splnění plánu, za využívání výrobních zdrojů a za všechny finanční výsledky hospodářství, hmotná zainteresovanost podniku a jeho zaměstnanců, kontrola hospodářské činnosti ekonomickými prostředky (tzv. kontrola korunou).

¹⁷² *Návrh zákona SSSR o socialistickém podniku.* NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P23/86, bod schůze: k informaci 18 (číslo 1690).

¹⁷³ MLČOCH, Lubomír, Chování čs. podnikové sféry, Praha 1990, s. 139.

¹⁷⁴ NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P23/86, bod schůze: 0, zápis.

jen kosmetickou úpravou bez výrazného vlivu. Může mít samozřejmě určitý kladný dopad – skutečná či hraná participace může být efektivní či může kladně působit na morálku. Na druhé straně je však skutečná kreativita, stejně jako například mezi umělci, vědci či učiteli, často neslučitelná se správou na bázi výboru – v čele musí stát jedna tvůrčí osobnost. Kdyby byl nějaký podnikatelský socialismus možný, lze předpokládat, že by jej bývalí Jugoslávci, kteří se jej tak urputně snažili nalézt už celá desetiletí od doby, kdy se jejich mezinárodní pozice mezi oběma soupeřícími bloky stala silnou pohnutkou pro hledání třetí cesty, bývali našli.¹⁷⁵ Komplikace by zřejmě vyvolávala také klauzule o volbě podnikového ředitele, což by teoreticky vedlo k situaci, kdy by zaměstnanci by volili takového kandidáta, jenž by se nechoval jako manažer firmy, nýbrž jako odborový předák. Slova Františka Pitry¹⁷⁶ z 23. zasedání předsednictva ÚV KSČ prokazují pochybnosti o úspěšnosti připravované reformy: „*Netřeba vytvářet iluze, že nový mechanismus vyřeší všechny problémy.*“¹⁷⁷

Československé vedení si nebylo zcela jisto, jak plánované změny, demokratizaci a přestavbu prosazovat. Na 14. schůzi předsednictva ÚV KSČ v srpnu 1986 vyjádřil předseda Státní plánovací komise Svatopluk Potáč¹⁷⁸ starosti ekonomického oddělení ústředního výboru s ohledem na plnění plánu na rok 1986, což vyvolalo značné pozdvižení. Potáč uvedl, že se „*Zvýšila... společenská spotřeba, neplní se plán vývozu do socialistických zemí a nevěnuje se potřebná pozornost dodavatelsko-odběratelským vztahům... Žádný člen vlády nevystoupil, že plán nesplní – nejsou důvody dramatisovat situaci ani nedostatky podceňovat – záměry a úkoly plánu na rok 1986 budou splněny.*“¹⁷⁹ Na to Gustáv Husák ironicky odpověděl, že „*s. S. Potáč uklidňuje, ale při studiu zprávy jsem klid nepociťoval*“. Předseda SPK se poté ohradil, že nechtěl působit ve směru planého optimismu: „*Je tam ještě mnoho problémů – jen o některých jsem se zmínil.... Strukturálně může docházet k chybám, ale v zásadách ne!!! – Máme miliardové kapacity, které nejsou vůbec využity... Nemůžeme přijmout thesi, že centrum je nejkompetentnější... Musí se dát pravomoc těm, kdo za výsledky odpovídají.*“ Po živé

¹⁷⁵ GELLNER, Ernest, Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové, Brno 1997, s. 143.

¹⁷⁶ František Pitry (*1932), komunistický funkcionář, tajemník a kandidát předsednictva ÚV KSČ, odborník na zemědělství.

¹⁷⁷ NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 23/86, bod schůze: 0. zápis.

¹⁷⁸ Svatopluk Potáč (*1925), český ekonom, 1971-1981, 1988-1989 předseda Státní banky československé, 1981-1988 místopředseda vlády ČSSR a předseda Státní plánovací komise, od roku 1990 významný podnikatel.

¹⁷⁹ Záznam 14. schůze PÚV KSČ 27.8.1986, In: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P14/86, bod schůze: 0. zápis.

diskusi uzavřel Husák jednání slovy: „*Není důvod plakat ani jásat. Žádný plán nemůže být tak dokonalý, aby si v něm život nevynutil změny.*“¹⁸⁰

Záznam rozpravy je příkladem toho, jak vedení KSČ přistupovalo k realizaci nových myšlenek v situaci, kdy československá ekonomika již několik let stagnovala. Ještě na 28. schůzi předsednictva apeloval jeho kandidát Vladimír Herman¹⁸¹ na skutečnost, že „*uběhl rok od XVII. sjezdu a zatím nemáme jednotný postup. Na co neustále čekáme?*“¹⁸² Vědomí nutnosti změn jen pomalu prosakovalo stranickým tělesem a generální tajemník se plně postavil na stranu přestavby až v roce 1987, kdy v projevu k pracujícím na prvomájové manifestaci v Praze řekl: „*Zásadné reformy, ktoré pripravujeme a postupne začíname uskutočňovať, kladú na každý úsek, na všetky stupne riadenia zhora nadol podstatne vyššie požiadavky a prísnejšie meradlá. Príkazom dňa je náročnejšie hodnotiť výsledky, kritickejšími očami sa pozerať na nedostatky, energickejšie vybojúvať nové prístupy, nové myšlienky a účinnejšie metódy práce... Prudký vývoj vo svete na nikoho nepočká. Aby sme s ním udržali krok, musíme všade nabrat' rýchlejšie tempo.*“¹⁸³

¹⁸⁰ NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P14/86, bod schůze: 0. zápis.

¹⁸¹ Vladimír Herman (*1929), český politik, vedoucí tajemník jihomoravského krajského výboru KSČ a kandidát předsednictva ÚV KSČ.

¹⁸² NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P28/86, bod schůze: 0. zápis.

¹⁸³ *Pravda*, 4. květen 1987.

III. Energetická politika RVHP na příkladě NDR a ČSSR

Otázka energetického zásobování v zemích RVHP byla kardinálním problémem od vzniku východního bloku. Politika východoevropských zemí vylučovala za stalinské éry spolupráci s tržně orientovanými státy, proto se satelity snažily dosáhnout energetické soběstačnosti. Ze strategických fosilních paliv těžily významnější objem ropy pouze Sovětský svaz a Rumunsko, v ostatních zemích bylo možno využít pouze zásob uhlí. Východoevropské státy byly naprosto závislé na dovozu ze SSSR, jehož podíl na energetické produkci v RVHP představoval takřka 80 %.¹⁸⁴ Přesto se na území členů organizace nacházelo 57 % světových zásob uhlí, 25 % zásob zemního plynu a značné rezervy ropy.¹⁸⁵ Podle zprávy, kterou v roce 1959 vypracoval brněnský Výzkumný ústav energetický, to představovalo 39 % světových rezerv veškerého zpracovatelného paliva.¹⁸⁶

¹⁸⁴ DIETZ, Raimund; GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives and the Long-term Target Programs, Wien 1981, s. 64.

¹⁸⁵ KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen der schrittweisen Herausbildung einer integrierten Energie- und Rohstoffbasis der sozialistischen Staatengemeinschaft, in: KOZIOLEK, Helmut (ed.), Materialökonomie, Energie-, und Rohstoffwirtschaft, Berlin 1976, s. 71.

¹⁸⁶ Zpráva nezahrnuje tehdy ne zcela prozkoumané ropné bazény a uhelné pánve na Sibiři. Srov. Spolupráce zemí sdružených v Radě vzájemné hospodářské pomoci v oboru všech nositelů energie, Brno 1959, s. 14, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 420, ka. 455.

Tabulka č. 6

Odhadované zásoby strategických surovin v zemích RVHP k 1. lednu 1958 (v milionech tun a miliardách m³ skutečného paliva)¹⁸⁷

země		zásoby černého uhlí k 1. lednu 1958		zásoby hnědého uhlí a lignitu k 1. lednu 1958	
BLR		41		4030	
MLR		52		864	
NDR		51		24000	
PLR		7795		3829	
RLR		312		2914	
SSSR ¹⁸⁸		126316		52713	
ČSSR ¹⁸⁹		3057		5744	
zásoby nafty a zemního plynu					
geologické		dobývané		průmyslové	
nafta	plyn	nafta	plyn	nafta	plyn
184,	60,3	73,8	60,3	1,7	0,8
255	130,7	111,6	130,7	28,2	4,0
486,	49,6	194,8	49,6	0,15	0,2
814,	312,9	271,6	312,9	2,4	3,8
830	535	350	535	165	208
8366	4065	2148	4065	o	980
59	21	17	21,0	0,75	12

Z energetických zásob v celém východním bloku připadalo na Československo se 4,54 % obyvatelstva RVHP 0,38 % černého uhlí; 5,6 % hnědého uhlí; 0,02 % kapalných a 0,007 % plyných paliv a 0,87 % vodní energie.¹⁹⁰ Jedině v případě hnědého uhlí se ve srovnání s poměrem obyvatelstva dá mluvit o soběstačnosti, na ostatních surovinách byla ČSR stejně jako NDR zcela závislá.

Když Komise RVHP pro uhelný průmysl v lednu 1956 konstatovala potřebu zvýšit zásoby uhlí, bylo rozhodnuto dosáhnout tohoto cíle společnou investicí do nových dolů v Polsku.¹⁹¹ Polští zástupci však s návrhem nesouhlasili. Projevila se tím

¹⁸⁷ Zpráva o rozvoji energetiky členských zemí RVHP za období 1955-1960, Moskva 1862, s. 23, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 324, ka. 328.

¹⁸⁸ Kromě průmyslových zásob plynu, jakož i černého a hnědého uhlí údaje platí pro zjištěné rezervy pro Bělorusko a Ukrajinu.

¹⁸⁹ Údaje pro černé a hnědé uhlí jsou orientační a zahrnují blokované zásoby.

¹⁹⁰ Spolupráce zemí..., s. 14, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 420, ka. 455.

¹⁹¹ KAPLAN, Karel, Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967, Praha 2002, s. 22-23.

nefunkčnost organizace, která nebyla schopna zajistit dohodu všech členských zemí. V Československu nemohl být řešen nedostatek kamenného uhlí z Polska zvýšením těžby vlastních zásob v ostravském revíru, poněvadž pro požadované dodávky nedostačovaly kapacity. Otázka šetření černým uhlím byla v roce 1961 natolik akutní, že v srpnu ministr paliv a energetiky na poradě náměstků a vedoucích jednotlivých odborů prohlásil, že kdo ušetří 200.000 tun kamenného uhlí, dostane Řád republiky. Odpovědí mu byl staronový návrh jednoho z přednostů: *„Nemohl jsem pro krátkost času zjistit důvody, proč se v roce 1959 a zejména pak v roce 1960 a 1961 zcela odešlo od spalování hnědého uhlí (...) Jsem toho názoru, že v současné době, kdy stojí před námi jako hlavní úkol zabezpečit naše národní hospodářství a vývoz kamenným uhlím, by bylo účelné znovu přistoupit ke spalování hnědého uhlí v ostravských elektrárnách, což by mohlo vynést ještě v letošním roce úsporu do cca 100 tis. tun hráškového a prachového uhlí a v příštím roce pravděpodobně trojnásobné množství. Jsem si vědom toho, že bude obtížné začít znovu se spalováním hnědého uhlí v Ostravě, a to jak z hlediska hygienického, tak provozního a politického, ale domnívám se, že je tato cesta správná a možnost zabezpečení těžby hnědého uhlí snazší než v ostravském revíru.“*¹⁹²

Ekologicky schůdnějším řešením bylo zušlechtnění uhlí ze sokolovského revíru, na kterém pracoval Výzkumný ústav Nové hutě Klementa Gottwalda (NHKG), aby jej bylo možné koksovat a použít pro potřeby elektráren a metalurgických závodů.¹⁹³ ČSSR svou technologii máčení hnědouhelných briket poskytla Německé demokratické republice, která čelila podobným problémům.¹⁹⁴ Nový postup zlepšoval spalovací vlastnosti materiálu a snižoval míru prašnosti. Obecně však NDR volila zpracovatelsky nenáročný postup přímého použití energeticky méně hodnotného hnědého uhlí a od toho se odvíjela i těžba této suroviny, o čemž informovala také stálá komise RVHP pro elektrickou energii: *„V NDR jsou hlavním druhem zdrojů hnědé uhlí, těžena téměř výhradně povrchově. Jejich těžba v r. 1960 byla v NDR nejvýznamnější ze všech členských zemí RVHP, což určilo široké využití hnědých uhlí v národním hospodářství NDR (elektrárny, energochemické využití a pod.).“*¹⁹⁵ Zatímco v roce 1955 východoněmecký stát využil pro potřeby elektráren 85,6 milionů tun hnědého uhlí,

¹⁹² NA, f. MPE III, 955, inv.č. 200, ka. 94.

¹⁹³ Obsahová zpráva vedoucího výrobního odboru pro černé uhlí Ministerstva paliv a energetiky z 9. listopadu 1962. In: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 169, ka. 58.

¹⁹⁴ NA, f. MPE III, 955, inv.č. 357, ka. 355.

¹⁹⁵ Zpráva o rozvoji energetiky..., s. 29. in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 324, ka. 328.

v roce 1960 to už bylo 93,2 milionů.¹⁹⁶ O Československu se zpráva komise zmiňuje podobně: „*Hlavním druhem paliva pro elektrárny Československa je hnědé uhlí (3000 – 4000 kcal/kg), těžené hlavně povrchově. Ve struktuře spotřeby měrného paliva v elektrárnách země mají značný význam také energetické druhy černého uhlí, ten se však v období 1955-60 poněkud snížil.*“¹⁹⁷ Těžba hnědého uhlí navazovala na energetickou strategii předválečné ČSR; již v roce 1937 se ho v Československu vytěžilo 17,5 milionů tun¹⁹⁸ a dlouhodobé plány předpokládaly jeho rychlý růst. V roce 1965 se jej mělo získat 71,4 milionů tun a přestože se s výhledem do roku 1975 počítalo s těžbou až 121,7 milionů tun¹⁹⁹, bylo v tomto období vytěženo jen přibližně 82 milionů tun,²⁰⁰ což lze přičítat narůstajícímu zájmu o vodní a atomovou energii a také vyšším dodávkám kapalných paliv ze Sovětského svazu. Československo i NDR postupně snižovaly vlastní neperspektivní těžbu černého uhlí a veškerou potřebu kryly dodávkami ze Sovětského svazu.²⁰¹

Tabulka č. 7

Struktura těžby černého a hnědého uhlí v Československu v letech 1960 až 1985 (v tisících tun)²⁰²

	1960	1965	1970	1975	1980	1985
černé uhlí	26.434	27.793	28.188	28.052	28.201	26.223
hnědé uhlí	58.403	73.216	81.168	85.535	95.726	102.738

Obrovská naleziště ropy na území SSSR bylo možno využít pro ostatní tzv. socialistické státy díky rozvoji programu společných ropovodů. Ropovod Družba, který byl uveden do provozu v únoru 1962, zásoboval surovinou NDR i Československo.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 27.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 30.

¹⁹⁸ NEUMANN, Jan; ŘÍHA, Ladislav, *Energie a hospodářský rozvoj*, Praha 1977, s. 27.

¹⁹⁹ Údaje vycházejí z Návrhu I. varianty rozvoje odvětví paliv do roku 1980, který v červnu 1961 vydalo Ministerstvo paliv a energetiky. In: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 169, ka. 58.

²⁰⁰ NEUMANN, Jan; ŘÍHA, Ladislav, *Energie...*, s. 66.

²⁰¹ SCHLÖSSER, Hans Jürgen, *Technische und ökonomische Probleme des Energietransports im RGW*, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), *Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten*, Marurg/Lahn 1984, s. 121.

²⁰² Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1971, Praha 1971, s. 573; Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1976, Praha 1976, s. 264-265; Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1989, Praha 1989, s. 663.

První tajemník ÚV KSS Jozef Lenárt²⁰³ ve svém projevu u příležitosti desátého výročí otevření stavby řekl, že „*k preprave tohtoročných objemov ropy vrátane dodávok pre Maďarsko potrebovali by sme 415 000 cisterien a takmer 14 000 vlakových súprav, čo je pri dnešnej hustote prepravy technicky nezvládnuteľné. Pritom preprava ropovodom je až päťnásobne lacnejšia ako po železnici. Rozdiel medzi nákladmi dopravy železnicou a ropovodom predstavuje okolo 4,5 mld Kčs*“.²⁰⁴ Projekty ropovodů a plynovodů se zdají být příkladem úspěšných projektů RVHP, ve skutečnosti však byla organizace obcházena. Potvrzuje to zpráva Gerharda Schürera o práci Plánovací komise RVHP: „*SSSR například sám přednesl v Plánovací komisi návrh připravit vícestrannou generální dohodu k stavbě plynového vedení z Jamburgu. Rozličné podmínky a možnosti jednotlivých zemí vedly po dlouhých a nekonečných diskusích k tomu, že SSSR tento návrh stáhl. O stavbě plynovodu byly uzavřeny výlučně bilaterální dohody se zeměmi, které projevíly zájem*“.²⁰⁵

Problém v zásobování energiemi se stal aktuálním především ve druhé polovině sedmdesátých let, kdy na tzv. socialistické země plně dolehlo zvýšení cen pohonných hmot na světových trzích. NDR i ČSSR dovážely ropu zejména ze Sovětského svazu. Podle tzv. Bukurešťského cenového systému se ceny měly měnit s novým pětiletým plánem.²⁰⁶ Ceny ale významně rostly již od roku 1972, kdy východní Německo za jeden barel ropy zaplatilo průměrně 36 valutových marek.²⁰⁷ O dva roky později to bylo již 193 VM, což představuje víc než 436% nárůst.²⁰⁸ Pro východoněmeckou i československou ekonomiku bylo zdražení paliv umocněno vysokou energetickou náročností v průmyslové výrobě. Energetické přeměny pevných paliv nedosahovaly

²⁰³ Lenárt, Jozef (1923-2004), slovenský komunistický politik, začal pracovať bez vzdelání v Baťových závodech, člen KSS od roku 1943, v letech 1951-1953 náměstek ministra lehkého průmyslu, od roku 1958 člen ÚV KSS, od roku 1962 člen předsednictva, v letech 1970-1988 první tajemník ÚV KSS, tajemník ÚV KSČ do roku 1990.

²⁰⁴ Z projevu Josefa Lenárta na shromáždění v Dudincích 21. února 1972, in: Československo-sovětské vztahy 1972-1976. Dokumenty a materiály, Praha 1977, s. 31. Srov. JAKUBEC, Ivan, Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války se zvláštním zřetelem na železnici a labskou plavbu (1945/1949-1989), Praha 2005.

²⁰⁵ Zur Wirksamkeit des RGW-Planungskomitees, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 3.

²⁰⁶ JANSEN, Paul, Energiepolitik unter dem Eindruck der beiden Ölpreiskrisen – Die Beispiele der ČSSR, der DDR, Polens und Ungarns, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marurg/Lahn 1984, s. 15.

²⁰⁷ Valutová marka (VM) byla v marce NDR vyjádřená protihodnota zaplacených nebo přijatých deviz, stanovená Státní bankou NDR prostřednictvím pevných kurzů východoněmecké marky k zahraničním měnám.

²⁰⁸ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen. St. Katharinen 1998, s. 67.

potřebnou účinnost, jelikož hnědé uhlí, jež tvořilo páteř domácích palivových rezerv obou zemí, obsahovalo vysoké množství popela a vody. Pro tradiční hutní a strojírenský průmysl to znamenalo nutnost vyšších energetických vstupů, ale již v roce 1972 se veškerý hospodářský život v ČSSR musel řídit státním programem racionalizace v hospodaření palivy a elektrickou energií.²⁰⁹

V roce 1978 byl na 32. zasedání RVHP schválen Dlouhodobý cílový program spolupráce k zabezpečení ekonomicky zdůvodněných potřeb členských států RVHP v základních druzích energie, paliv a surovin do roku 1980.²¹⁰ Rakouští ekonomové Raimund Dietz a Ilse Grosser uvádějí, že „v roce 1978, kdy již západní Evropa nepokryla z vlastních zdrojů víc než průměrně 46 % svých potřeb, byly země RVHP jako celek pořád ještě schopné docílit exportní přebytek“.²¹¹ Toto konstatování nelze chápat jako úspěšnou energetickou politiku východoevropských států. Východoněmecký ekonom a profesor Willi Kunz ve svém článku o energetických potřebách RVHP zdůraznil, že v rezervách je sice tento ekonomický prostor dobře zabezpečen, ale že není schopen svých rezerv plně využít.²¹² Z toho plyne, že soběstačnost a schopnost exportovat dál vyrobenou energii bylo možné docílit jen za cenu šetření pohonnými hmotami a neustálým snižováním kvality životního prostředí. V případě NDR se jednalo o nouzový export se záměrem dosáhnout vyrovnané bilance zahraničního obchodu. Sovětský svaz s nelibostí nesl, že produkty z ropy, kterou do NDR výměnou za nekvalitní výrobky levně vyvážel, východoněmecký stát zhodnotil prodejem v devizách do Spolkové republiky. Proto v osmdesátých letech 20. století své dodávky ropy do NDR odmítal zvyšovat. S tímto postojem souvisela i skutečnost, že v evropské části Ruska nebyly aktuální zásoby ropy nikterak velké a plány na těžbu v hlubších oblastech Kaspického moře se měly uskutečnit teprve v dalším desetiletí. Zatím také neexistoval levný způsob technicky náročné těžby surové ropy v mrazivé západní Sibiři a problém představovalo také řešení transportu suroviny přes polovinu území Sovětského svazu do východní a střední Evropy.²¹³ Zvyšování existujících transportních kapacit nebylo snadné, jelikož se spotřeba energie nejen v NDR, ale ve všech v zemích RVHP neustále

²⁰⁹ Podrobně Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], [cit. 2007-06-27]. Dostupný z WWW : <www.psp.cz/eknih/1981fs/sl/stenprot/002schuz/s002002.htm>; <www.psp.cz/eknih/1971fs/sl/stenprot/005schuz/s005014.htm>.

²¹⁰ KOŠTÁLOVÁ, Marie, Energetická náročnost vnějších ekonomických vztahů ČSSR. Autoreferát disertace k získání vědecké hodnosti kandidáta ekonomických věd, Praha 1983, s. 5.

²¹¹ DIETZ, Raimund; GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives..., s. 36.

²¹² KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen..., s. 72.

²¹³ DIETZ, Raimund; GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives..., s. 69-71.

zvýšovala. Zatímco v letech 1966 až 1970 SSSR do východní Evropy vyvážel 138 milionů tun ropy, bylo to v období 1971 až 1975 243 milionů tun, tedy o 176 % více.²¹⁴ V letech 1976 až 1980 vyváželi Sověti až o 43 % více pohonných hmot než v předcházejících pěti letech, což bylo množství, které se téměř rovnalo celkové roční těžbě a dalším nárokům svých satelitů proto již Moskva nemohla dostat.²¹⁵

Dosvědčuje to také záznam rozhovoru Willyho Stophy a Andreje Nikolajeviče Kosygina²¹⁶ ze 13. června 1974: „*Bylo oznámeno, že u některých položek – ropy, válcované oceli, zemního plynu – SSSR nedokáže dostat svým závazkům. Ropy má být dodáno (v roce 1975 – pozn. autora) 15 milionů tun, (...) o 1,5 milionu tun méně než bylo dlouhodobě plánováno.*“²¹⁷ Když předseda východoněmecké SPK Gerhard Schürer žádal Kosygina o přehodnocení sníženého dovozu ropy do NDR, protože jinak Berlín nemůže plnit své dohody s hospodářskými partnery, odpověděl Kosygin prostě: „*Soudruhu Schürere, v tom případě musíte předložit vaší vládě jiný program.*“²¹⁸ Očividně slíbil Kreml v dlouhodobých smlouvách svým partnerům v RVHP více ropy, než dokázal v praxi vytěžit. Podle rakouského Institut für Wirtschaftsforschung sedmdesátých letech skutečný vzestup těžby ropy v Sovětském svazu za plánovaným růstem každým rokem více zaostával. V roce 1973 byl růst 7,1 % a v dalších letech se postupně snižoval na 7 %; 6,9 %; 5,9 % a v roce 1977 dokonce jen 5 % naproti očekávaným 5,9 %.²¹⁹

Zvláštním partnerem v rámci rady bylo pro Sovětský svaz Československo, které se jednostranně zapojilo do investic v těžbě sovětské ropy již v šedesátých letech 20. století. Již na přelomu let 1959-1960 poskytla vláda ČSSR Moskvě půjčku 330 milionů amerických dolarů, další ve výši 550 milionů dolarů následovala v roce 1966. Obě byly použity na výstavbu těžebních komplexů v Ťumenské tajze a byly splaceny dodávkami vytěžené suroviny.²²⁰

²¹⁴ METCALF, Lee Kendall, *The Council of Mutual Economic Assistance. The Failure of Reform*, New York 1997, s. 87.

²¹⁵ KUNZ, Willi, *Zu einigen Problemen...*, s. 72.

²¹⁶ Kosygin, Andrej Nikolajevič (1904-1980), sovětský politik, absolvent Petrohradské technické školy, od roku 1938 člen ÚV KSSS, od roku 1964 předseda Rady ministrů SSSR, v roce 1980 těžce nemocen z vládní funkce odstoupil.

²¹⁷ Information über den Realisierungsstand des Maßnahmeplanes zur Durchführung des Protokolls über die Beratung der Vorsitzenden der Ministerräte der DDR und der UdSSR am 13. 6. 1974, materiál Státní plánovací komise NDR, in: SAPMO-BArch DY 30/vorl. SED/20329.

²¹⁸ SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt und verloren. Eine deutsche Biografie*, Berlin 1998, s. 224.

²¹⁹ ASKANAS, Benedykt; ASKANAS, Halina; LEVCIK, Friederich, *Die Wirtschaft...*, s. 210.

²²⁰ METCALF, Lee Kendall, *The Council...*, s. 89.

Přestože byla mezi NDR a SSSR v červenci 1975 podepsána smlouva o spolupráci při výstavbě nových kapacit v sovětském ropném průmyslu,²²¹ východní Němci neměli o podobné investice zájem a nepříznivý stav je vedl k dalšímu využívání hnědého uhlí, které již v osmdesátých letech tvořilo 70 % jejich celkové energetické spotřeby.²²² Ve srovnání s Československem, které svůj petrochemický průmysl postupně budovalo a modernizovalo, NDR toto odvětví již od začátku sedmdesátých let dále nevyvíjela a usnesení posledního stranického sjezdu v roce 1986 potvrdilo postavení hnědého uhlí jako strategické suroviny pro další rozvoj socialistické ekonomiky.²²³ Nízká energetická hodnota uhlí vedla ke zvýšenému vědeckému úsilí učinit spalování uhlí hospodárnějším, čímž se NDR zařadila na první místo ve výzkumu uhelného průmyslu.²²⁴ Ten v jiných zemích již neprobíhal a jeho výsledky získaly proto uplatnění pouze ve východním Německu. Pro Sovětský svaz, nejdůležitějšího východoněmeckého obchodního partnera, výzkum také postrádal význam. V zemi byl dostatek zásob energeticky účinnější ropy a zemního plynu. Po vyčerpání hlavních uhelných oblastí na západ od Moskvy a v Doněcké pánvi by se těžba musela přesunout do mrazivých oblastí sibiřských uhelných pánví, což by bylo provázeno problémy s technickým zabezpečením a těžkými životními i pracovními podmínkami.

Pro východní Německo znamenala intenzifikace hnědouhelného průmyslu docílení energetické samostatnosti a umožnila relativní nezávislost na výkyvech cen strategických surovin na světových trzích. Zároveň se tím snížilo pasivní saldo zahraničního obchodu a zvětšily se devizové rezervy. Snaha o autarkní energetické hospodaření vedla ovšem k negativním dopadům na životní prostředí. Zatímco vláda ČSSR již v šedesátých letech počítala s výrobou filtrovacích zařízení na nově budovaných parních elektrárnách,²²⁵ byla ve východním Německu problematika znečišťování životního prostředí druhořadou záležitostí. Volné vypouštění oxidu siřičitého a prachových částic způsobovalo největší znečištění ze všech evropských

²²¹ Abkommen über die Zusammenarbeit bei der Schaffung zusätzlicher Kapazitäten in der Erdölindustrie der UdSSR vom 26. 7. 1975, in: SAPMO-BArch DY 30/vorl. SED/20329.

²²² GRUHN, Werner; LAUTERBACH, Günter, Energiepolitik und Energieforschung in der DDR. Herausforderungen, Pläne und Maßnahmen, Erlangen 1986, s. 46.

²²³ Neues Deutschland, 20. dubna 1986, s. 5.

²²⁴ GRUHN, Werner; LAUTERBACH, Günter, Energiepolitik..., s. 43.

²²⁵ Vyplyvá to z referátu československé delegace na XVI. plenárním zasedání Evropské hospodářské komise v dubnu 1961: „*Nové parní elektrárny budou vesměs vybaveny účinnými zařízeními pro odlučování prachu z kouřových plynů, aby nedocházelo ke zvýšení prašnosti ovzduší...*“ Srov. Podklad pro referát na XVI. plenární zasedání EHK, s. 2, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 324, ka. 328.

států. Nízká efektivita starších elektráren, 20 až 25 %, ²²⁶ vedla k nadměrné spotřebě paliva a k postupnému zvyšování podílu škodlivých látek v atmosféře; v roce 1975 vzniklo spalováním uhlí 2,7 milionů tun oxidu siřičitého, v roce 1989 to bylo již 3,49 milionů tun. ²²⁷ Teprve zavádění větších bloků hnědouhelných elektráren zvýšil výkonnost výroby elektrické energie a zmenšil míru znečištění.

O zanedbávání životního prostředí svědčí též skutečnost, že resort ministerstva životního prostředí a vodohospodářství byl v NDR rezervován stranám Národní fronty. Takový ministr tudíž neměl přístup na zasedání ústředního výboru SED a rozhodovací agenda v oblasti ekologie spadala na tajemníka pro ekonomiku G. Mittag, který na ní hleděl jako na přítěž národní ekonomiky a nevěnoval jí žádnou pozornost. Mittag nepovažoval za nutné pověřovat vědecké instituce v NDR, aby prozkoumaly míru znečištění. Československá akademie věd však vydala studii o alarmujícím stavu v ČSSR. ²²⁸ Je pravděpodobné, že přes absenci oficiálních východoněmeckých studií byla situace v NDR mnohem horší. Ve srovnání s kapitalistickými zeměmi a dokonce i Československem bylo východní Německo v investicích do ochrany životního prostředí velice střídmé a na konci osmdesátých let byly škody na přírodních zdrojích v NDR vyčísleny na 28 až 30 miliard marek NDR, což představovalo sumu dvakrát větší, než byl roční přírůstek národního důchodu. ²²⁹

²²⁶ KOMAR, Walter; Matthies, Jörg; WEISHEIMER, Martin, Ursachen für das Versagen des Umweltschutzes in der DDR. Analyse des Gewässerschutzes und der Luftreinhaltung, Köln 1993, s. 61.

²²⁷ Tamtéž, s. 64.

²²⁸ Československá vláda se rozhodla studii s názvem Analýza ekologické situace v ČSSR nezveřejňovat, ale přes disidentské kanály se dostala do západního Německa, kde byla uveřejněna 9. ledna 1984 v denících *Frankfurter Rundschau* a *Westdeutsche Zeitung*. Ve veřejnosti nejvíce zapůsobilo zjištění 12 % nárůstu úmrtí novorozeňat v hnědouhelných revírech severních Čech oproti průměru. Srov. GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), *Das Energieproblem...*, s. 29.

²²⁹ KUSCH, Günter; MONTAG, Rolf; SPECHT, Günter; WETZGER, Konrad, *Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik*, Berlin 1991, s. 75.

Tabulka č. 8

Průměrné investice do ochrany životního prostředí z vyprodukovaného národního důchodu v letech 1980 až 1988 v procentech²³⁰

NDR	0,5 %
SRN	1,6 %
USA	2,0 %
ČSSR	2,3 %
Japonsko	3,4 %

Srovnání NDR s některými dalšími státy v přehledu je v příkrém rozporu s tím, co Erich Honecker přednesl ve svém projevu IX. sjezdu SED na jaře 1976: „*K podmínkám vytváření kultury patří také ochrana přírody, zachování krás naší krajiny, ze které můžou mít lidé potěšení.*“²³¹

²³⁰ Tamtéž, s. 72.

²³¹ Radio DDR, 9. Parteitag der SED – komplett, zvuková nahrávka ze soukromého archivu autora.

Jaderná energetika

Obě země se při plánování energetického rozvoje soustředily na jadernou technologii. Zatímco se v demokratických státech západní Evropy výstavba nukleárních elektráren setkala s nevolí veřejnosti a vedla ke společenské diskusi, byla jaderná energie v Československu a NDR vnímána bez protestů, což byl samozřejmý důsledek absence demokracie a možnosti medializace negativ zpracovávání radioaktivních rud. V roce 1977 se země východního bloku dohodly na společné strategii, která předpokládala, že se v evropských členských státech RVHP a na Kubě do roku 1990 dobudují jaderné reaktory o celkové kapacitě 37.000 MW.²³² To představovalo desetinásobek stavu v daném období. Mimo Sovětského svazu, který provozoval již 32 atomových reaktorů k výrobě elektrické energie, bylo tehdy funkčních pouze devět dalších jednotek, přičemž pět z nich bylo v NDR. Jednalo se o komplexy v Rheinsbergu a Greifswaldu, v ČSSR pracovala od roku 1972 prototypová elektrárna v Jaslovských Bohunicích o výkonu 150 MW.²³³

Razantnost, jakou tyto dvě země na možnost nového energetického sektoru reagovaly, byla způsobena vědomím omezených domácích zásob fosilních paliv. Již v padesátých letech 20. století se počítalo s masovým využitím jaderných elektráren: *„AI je elektrárnou, která svou výstavbou a praktickým provozem (...) přinese užitek především nám, kde se pro nedostatek paliv i jejich nevýhodnou dislokací čeká na nové a hospodárné zdroje energie, a také pro LDS sdružených v RVHP.“*²³⁴ Československo se od většiny států, využívajících jadernou energetiku, lišilo tím, že ve velké míře plánovalo využít elektráren také jako tepláren. Plán se ale po několika letech ukázal být finančně příliš ztrátový: *„Investičné náklady možno znížiť pri existujúcich či rozostavaných blokoch tým, že nebudeme dostavovať dodávku tepla z jadrového zdroja. Dodávka tepla z JE v tom rozsahu, ako sa pripravuje v ČSSR, sa nerealizovala nikde na svete. Náklady na vyvedenie tepla predstavujú 2 až 5 % z investičných nákladov, pričom návratnosť týchto prostriedkov je pomalá. Spôsobuje to skutočnosť, že dodávka tepla dosiahne projektovanú kapacitu spravidla až po 15-20 rokoch od uvedenia do*

²³² DIETZ, Raimund; GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives..., s. 83.

²³³ Elektrárna A-1 v Jaslovských Bohunicích pracovala ještě s přírodním kovovým uranem pokrytým povlakem z oxidu horečnatého s přidávkem berylia. Srov. NEUMANN, Jan; ŘÍHA, Ladislav, Energie..., s. 82.

²³⁴ Studie o rozvoji jednotlivých kategorií elektráren ve III. a IV. 5 LP, Brno 1959, s. 173, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 420, ka. 455.

prevádzky, nakoľko odber je nepripravený a často za projektovú hodnotu je volená výhľadová hodnota n konci technického života JE. “²³⁵

Analyzované odvetví je vzácným prípadem priáme koordinace a integrace v rámci RVHP. Horst Wambutt,²³⁶ člen ÚV SED, napsal v roce 1974 stranickému ekonomickému expertovi Günteru Ehrenspergerovi:²³⁷ „Komplikující se podmínky krytí surovinových a palivových potřeb na jedné straně a dosavadní vývoj spolupráce zemí RVHP na straně druhé umožňují zrychlovat a intenzifikovat integraci palivové, surovinové a energetické základny členů RVHP.“²³⁸ Za základ integrovaného programu výstavby jaderné energetiky členské země přijaly sovětský lehkovodní tlakový reaktor.²³⁹ V plánu výstavby nových kapacit stálo na prvním místě za Sovětským svazem Československo. Licence od SSSR na výrobu nukleárních reaktorů, které byly prodávány do spojeneckých zemí,²⁴⁰ podnítila zájem o atomovou energetiku a od roku 1976²⁴¹ se jí dostávalo 30 % veškerých investic do těžkého strojírenství.²⁴² Dva bloky VVER 440 byly instalovány v Jaslovských Bohunicích. Sovětský svaz dodal potřebný materiál pro primární okruh elektrárny, sekundární komponenty a pomocné objekty si díky zmiňovaným investicím vyrobila ČSSR z vlastních zdrojů. Pořizovací cena jaderné elektrárny byla na konci sedmdesátých let přibližně 6 miliard Kčs, což představovalo o polovinu vyšší náklady než na hnědouhelnou elektrárnu bez odsiřovacího zařízení přímo v uhelné pánvi.²⁴³

První společný jaderný projekt RVHP vznikl v březnu 1979, kdy SSSR, Polsko, Maďarsko a ČSSR podepsaly smlouvu o výstavbě prvního společného energetického komplexu Chmelnickij se čtyřmi reaktory na západní Ukrajině za 1,5 miliard

²³⁵ RAJCI, Tibor; ROUSEK, Jan; ŠKVARKA, Peter, Rozvoj jadrovej energetiky a možné vplyvy na PEK, in: Dlouhodobé výhledy rozvoje palivoenergetické základny ČSSR, Prachatice 1989, s. 52.

²³⁶ Wambutt, Horst (*1932), východoněmecký politik, vyučený kovář, v letech 1969-1989 vedoucí oddělení ÚV SED pro surovinový průmysl.

²³⁷ Ehrensperger, Günter (*1931), východoněmecký ekonom a politik, původně průmyslový obchodník, v letech 1962-1966 vědecký spolupracovník ministerské rady a SPK, 1974-1989 vedoucí oddělení ÚV SED pro plánování a finance.

²³⁸ Z dopisu z 11. září 1974, in: SAPMO-BArch DY 30/vorl. SED/20329.

²³⁹ Jedná se o vodo-vodní energetický reaktor, tzv. VVER-440 a pozdější VVER 1000 s vyšším výkonem, který se začal stavět od poloviny osmdesátých let a je součástí elektráren Mochovce, Dukovany nebo Temelín. Srov. NEUMANN, Jan; ŘÍHA, Ladislav, Energie..., s. 85, 92.

²⁴⁰ DIETZ, Raimund; GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives..., s. 87.

²⁴¹ Na XV. sjezdu KSČ v roce 1976 bylo využívání atomové energie určeno za strategický cíl pětiletky. Srov. XV. sjezd KSČ. Dokumenty a materiály, Praha 1976.

²⁴² Wochenbericht des Deutschen Instituts für Wirtschaftsforschung, 35/1979, s. 365, srov. DIETZ, Raimund; GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives..., s. 85.

²⁴³ NEUMANN, Jan; ŘÍHA, Ladislav, Energie..., s. 89.

převoditelných rublů. Z toho SSSR investoval polovinu, Polsko 27 %, Československo 16 % a Maďarsko 7 %.²⁴⁴ Na základě proporcionálního zúčastnění na stavě projektu si jednotlivé země od roku 1981, kdy byl první reaktor uveden do provozu, uplatňovaly právo na část vyrobené elektřiny. Další rozvoj spolupráce ovšem zpomalila havárie jednoho z bloků elektrárny v ukrajinském Černobyli a postupná dezintegrace organizace. Následující tabulky ukazují plánovaný vývoj výstavby jaderných elektráren v zemích RVHP a jejich vysoký poměr na celkové výrobě elektrické energie ve srovnání s jinými státy v roce 1993:

Tabulka č. 9

Kapacita atomových elektráren v evropských zemích RVHP v letech 1980 až 1990 (v megawatttech)²⁴⁵

Země	1980	v provozu v roce 1982	plán pro rok 1990
SSSR	13.700	17.400	90.000
Bulharsko	1.200	1.760	4.760
ČSSR	880	880	8.520
NDR	1.830	1.830	9.590
Maďarsko	-	440	4.760
Polsko	-	-	4.880
Rumunsko	-	-	4.510
Celkem	17.610	22.310	127.010

²⁴⁴ Československý podíl byl 235 milionů XTR. Srov. Podepsány významné dohody, in: Rudé právo, 30. březen 1979, s. 1.

²⁴⁵ BREZINSKI, Horst, Wirtschaftliche Fragen des Energieverbands im Ostblock, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem..., s. 79.

Tabulka č. 10

Zastoupení atomových elektráren na výrobě elektrické energie v bývalých zemích RVHP a v jiných státech v roce 1993 (v procentech)²⁴⁶

Litva	86,8 %	Ukrajina	32,7 %
Francie	78 %	Finsko	32,4 %
Belgie	59,2 %	Japonsko	30,9 %
Slovensko²⁴⁷	51,2 %	Velká Británie	27,7 %
Maďarsko	42,1 %	SRN	27,3 %
Švédsko	42,1 %	Česká republika	21,4 %
Jižní Korea	40,3 %	USA	19 %
Švýcarsko	38,2 %	Kanada	18 %
Bulharsko	36,8 %	Argentina	14,2 %
Španělsko	35,8 %	Ruská federace	12,5 %
Slovinsko	33,8 %	Holandsko	5,1 %

²⁴⁶ Annual bulletin of electric energy statistics for Europe and North America, Geneva 1995, s. 29.

²⁴⁷ Údaje bulletinu se již orientují podle nového státoprávního uspořádání po rozdělení ČSFR 1. ledna 1993. V rozhovoru pro Rudé právo v březnu 1979 uvedl federální ministr paliv a energetiky Vlastimil Ehrenberger, že v roce 1990 předpokládá podíl atomové energie na celkové výrobě elektřiny 25 až 30 % pro celou ČSSR. Srov. Elektřina z atomové elektrárny, in: Rudé právo, 30. březen 1979, s. 1.

IV. RVHP a země Třetího světa

V původní koncepci rozvíjení socialistické integrace nebylo zamýšleno rozšiřovat hranice organizace mimo Evropu a teprve od roku 1955 začaly hrát určitou roli asijské země. Obchod Sovětského svazu jako nejdůležitějšího člena Rady s rozvojovými zeměmi Asie a Afriky rostl v letech 1955 až 1958 v ročním průměru o 16 %, zatímco odpovídající míry růstu jeho celkového zahraničního obchodu činily 8 %, ve světovém obchodu 3,25 %. Hlavní partnerem byly Afghánistán, Indie, Indonésie a Egypt. Jednalo se o země, které pro SSSR měly zvláštní geopolitický význam, nebo, jako v případě Egypta, byly významné také jako dodavatelé důležitých surovin.²⁴⁸

Čínská lidová republika, Mongolsko, Severní Korea a Severní Vietnam během let 1956 až 1958 získaly v Radě statut pozorovatelů, což je neopravňovalo podílet se na práci v hlavních orgánech RVHP. Konec padesátých a začátek šedesátých let 20. století přinesly do socialistického internacionalismu závažnou trhlinu, neboť odlišné představy čínských komunistů o výstavbě lidové republiky vedly nejprve k rozdílným názorům a později k odmítnutí sovětského modelu. To směřovalo ke změně v nahlížení na postavení mimoevropských zemí v Radě. Aby se předešlo rostoucímu vlivu Maových stoupců v Mongolsku, jenž mnozí Číňané pořád považovali za „odtrženou provincii“²⁴⁹, získalo Mongolsko na 16. výjimečném zasedání rady plné členství v RVHP. Z obdobných důvodů bylo plné členství v roce 1972 přiznáno Kubě²⁵⁰ a v roce 1978 již sjednocenému Vietnamu. Přijetí tří nových členů do Rady mělo také ideologický charakter – integrace s evropskými státy socialistického tábora měla posílit nezvratnost revolučního procesu v nových členských zemích.

Napojení těchto rozvojových zemí na ekonomické struktury evropských socialistických států bylo neuvážené. Ekonomické zájmy a potřeby původních a mimoevropských členů Rady se diametrálně lišily a rozhodnutí Moskvy o rozšíření

²⁴⁸ RAUPACH, Geschichte..., s. 125.

²⁴⁹ Provincie Vnější Mongolsko získalo poprvé nezávislost na počátku dvacátého století, v období Čínské republiky jej k Nanjingu vázaly pouze velice volné vztahy, Maova Čína po vítězství v občanské válce nakonec potvrdila nezávislost Mongolska, aby upevnila vnitřní integritu válkou rozvrácené země. Podrobně SHORT, Philip, Mao, Praha 2001.

²⁵⁰ O přijetí Kuby byly vedeny několikaleté spory. Podle Jana Wannera se „argumentovalo tím, že do Varšavské smlouvy nebyla zahrnuta rovněž a že dosavadní dvoustranné smlouvy vcelku vyhovují“. Srov. WANNER, Jan, Brežněv a východní Evropa 1968-1982, Praha 1995, s. 46.

RVHP tedy rozhodně nebylo motivováno hospodářsky, nýbrž politicky. Příklad přijetí Vietnamu do struktur Rady to dokazuje; země byla po válce proti americkým jednotkám a násilnému sjednocení odkázána na zahraniční pomoc a obdržení členství v organizaci vyspělých států bylo rozumným a výhodným prostředkem, jak ji získat v největším možném rozsahu. Na dvacátém třetím jubilejním zasedání RVHP v červnu 1974 o tom Leonid Iljič Brežněv řekl: „Tyto země, které hájí svá zákonná práva na národní zdroje, snaží se zbavit diktátu imperialistických monopolů a získat hospodářskou nezávislost. Mají stále větší zájem na aktivní spolupráci s Radou vzájemné hospodářské pomoci a s jejími členskými zeměmi, jejichž internacionalistickou pomoc dobře znají a již si velmi váží.“²⁵¹

O tom, že RVHP nebyla společenstvím rovnoprávných států, svědčí skutečnost, že před konáním 22. zasedání rady v červnu 1978, kde bylo vyhověno vietnamské žádosti, delegace o záměru přijmout chudou asijskou zemi neměly žádné informace, ale byly nečekaně postaveny před volbu organizovanou sovětskými delegáty.²⁵² Je zřejmé, že by některé z delegací odmítly hlasovat pro návrh, kdyby měly možnost dříve konzultovat možnosti se stranickým vedením ve svých státech. Záměry Sovětského svazu byly patrné již dříve, neboť již v roce 1977 umožnil Hanoji členství v Mezinárodní investiční bance a v Mezinárodní bance pro hospodářskou spolupráci. Podle vyjádření sovětského předsedy vlády Kosygina bylo přijetí Vietnamu „významným krokem k vytvoření monolitního socialistického společenství podle základu socialistického internacionalismu“²⁵³ a evropské bratrské strany si postupně tento názor osvojily. Ovšem skutečným cílem SSSR bylo uvolnění četných a rozsáhlých závazků v Hanoji, který se po válce neomezoval již jen na vojensko technickou pomoc, ale rozšířil se na globální hospodářskou pomoc, neboť nový spojenec se neměl dostat do závislosti na Číně, jejíž vliv hodlala v daném regionu Moskva dále oslabovat. Vstupem Vietnamu do RVHP si Sovětský svaz vytvořil možnosti, jak rozdělit podporu, jenž do roku 1978 zabezpečoval sám, na všechny členy Rady, čímž jim ovšem způsobil další ekonomické potíže. Zároveň si Moskva svou kategorickou podporou v Radě Vietnam politicky velmi zavázala. Hanojské vedení své plány až do rozpadu Sovětského svazu

²⁵¹ BREŽŇEV, Leonid Iljič, Projevy a stati, 1974-1976, Praha 1977, s. 60.

²⁵² Tato informace vychází z tvrzení německého ekonoma Hanse Bräker, který se ve svém tvrzení odvolává na jugoslávskou tiskovou agenturu TANJUG, in: BRÄKER, Hans, Die Aufnahme Vietnams in den RGW und die Politik der Sowjetunion und der VR China in Südostasien, Köln 1979, s. 9.

²⁵³ Tamtéž, s. 10.

vždy konzultovalo s Kremlem a jeho závěry principiálně přijímalo.²⁵⁴ Na druhé straně Vietnam spoléhal na plnou podporu celého východního bloku a začal doma pronásledovat čínskou menšinu. Výsledkem bylo zmražení ekonomické pomoci od ČLR, jejíž výše byla do té doby srovnatelná se sovětskou.²⁵⁵ Narůstající objem závazků SSSR ve Třetím světě výborně dokumentuje následující tabulka:

Tabulka č. 12

*Hlavní příjemci sovětské hospodářské pomoci v letech 1975 až 1981 (v milionech amerických dolarů/v procentech)*²⁵⁶

	1975	1980	1981
Vietnam	250/18,8	750/16,9	750/37,6
Kuba	536/40,3	400/19,7	500/25,1
Afghánistán	28/2,1	276/13,6	235/11,8
Kambodža	0/0	134/6,6	95/4,8
Egypt	62/4,7	23/1,1	17/0,9

Jak je z přehledu zřejmé, nejvíc byly Sovětským svazem subvencovány rozvojové státy, které byly členy RVHP. V přehledu není zařazena pomoc Mongolsku, které podle analytiků Severoatlantické aliance získávalo do roku 1980 každoročně 430 milionů dolarů a v roce 1981 se suma zvýšila na přibližně 600 milionů dolarů ročně.²⁵⁷ Tento odhad řadí Mongolsko v míře pomoci rozvojovým zemím hned na druhé místo za Vietnamem. Celkově zaujímaly rozvojové země v roce 1980 13 % veškerého vývozu z evropských zemí RVHP, přičemž v roce 1970 to bylo pouze 7 %. Tento nárůst byl ve

²⁵⁴ Teprve v roce 1988 poukázal člen politbyra a hlavní stranický ideolog Vadim Andrejevič Medvedev (*1925) na to, že slepé následování sovětských požadavků vedlo ke stagnaci ve vietnamské ekonomice, na což doplácel SSSR a celá RVHP zvyšováním pomoci Hanoji. Srov. DURMAN, Karel, Útěk..., 327.

²⁵⁵ WANNER, Jan, Brežněv a východní Evropa 1968-1982, Praha 1995, s. 59.

²⁵⁶ Zpracováno podle analýzy OECD, , in: FRITSCHÉ, Klaus, Entwicklungshilfe der Sowjetunion. Der westliche Forschungsstand, Köln 1987, s. 34.

²⁵⁷ FRITSCHÉ, Klaus, Entwicklungshilfe der Sowjetunion..., s. 34.

skutečnosti přebíráním problematických sovětských závazků ve Třetím světě, jelikož ve sledované období klesl export SSSR do států Třetího světa ze 16 na 14 %.²⁵⁸

Vývoj během dalších let ukázal, že v praxi se ustálilo dvojí členství v radě: užší, tedy pro evropské členy, a širší, pro zbylé. V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století vedly enormní rozdíly mezi zmíněnými dvěma typy členů k tomu, že se vzájemné vztahy vyvíjely takřka výlučně na bilaterální úrovni, přičemž menší evropské země byly z tohoto procesu postupně vytlačovány Sovětským svazem. V letech 1975 až 1990 se podíl obchodování se SSSR u Kuby zvýšil z 81 % na 85 %, u Mongolska ze 79,3 na 86,3 %. Nejméně závažný byl ale vývoj ve Vietnamu, jehož zahraniční obchod se Sovětským svazem narostl během patnácti let z dřívějších 67,5 % na 90 % celkové výše zahraničně obchodních aktivit.²⁵⁹ Moskva si tím v dotovaných zemích zajistila silný vliv, ale zátěž pro vlastní ekonomiku nebyla dopředu promyšlena a působila na domácí půdě závažné problémy. V rámci vzájemného obchodu mezi všemi členy Rady činil podíl na mimoevropské země 10 %.²⁶⁰

Dne 18. až 20. října 1984 se konalo 7. zasedání RVHP, jenž určilo za prvořadý cíl vyrovnat hospodářský vývoj mimoevropských zemí Rady s ostatními členy. Schůze se kromě členských států zúčastnily také země se statutem stálých pozorovatelů.²⁶¹ Těmito státy bylo zasedání rady netrpělivě očekáváno, jelikož Mozambická republika podala žádost o plné začlenění do Rady a její přijetí mohlo inspirovat ostatní partnery k podobnému kroku. Jenomže žádná z těchto slabě rozvinutých, převážně zemědělských zemí nemohla být pro společenství přínosem. Evropské země byly již po zkušenosti s Mongolskem a Vietnamem natolik zklamané, že bylo Mozambiku, bývalé portugalské kolonii v neblahém hospodářském stavu, členství odepřeno. Jeho přijetí za plného člena by znamenalo zvýšené subvencování rozvojových zemí s nejistým výsledkem, jakož i další odliv kapitálu a investic ze společných evropských projektů. Nebezpečí hrozilo především pro NDR, která by musela jako nejsilnější ekonomika v RVHP této zaostalé

²⁵⁸ MACHOWSKI, Heinrich; SCHULTZ, Siegfried, *RGW-Staaten und Dritte Welt*, Bonn 1981, s. 4.

²⁵⁹ FRITSCHKE, Klaus, *Sozialistische Entwicklungsländer in der „internationalen sozialistischen Arbeitsteilung“ des RGW. Zum Forschungsstand*, Köln 1991, s. 34.

²⁶⁰ MEIER, Christian, MEIER, Christian, *Der RGW: Wirtschaftsgemeinschaft oder Instrument sowjetischer Hegemonialpolitik?* Köln 1986, s. 8.

²⁶¹ V této době bylo v Radě sedm zemí se statutem stálých pozorovatelů: Lidová republika Angola, Afghánská demokratická republika, Jemenská lidově demokratická republika, Lidově demokratická republika Laos, Mozambická lidová republika, Socialistická Etiopie a nejnověji také Nikaragua, kde se moci ujali sandinisté. Srov. ZWASS, Adam, *Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe 1949 bis 1987*, Wien, New York 1988, s. 128.

zemi nejvíce pomoci. V daném období již v Mozambiku pracovalo tři tisíce východoněmeckých poradců, kteří Berlín informovali o tamních polofeudálních ekonomických vztazích. NDR tedy důrazně žádost odmítla a přiměla ostatní delegace ke stejnému kroku.²⁶²

Přestože Mozambik spolu s dalšími státy Třetího světa nebyly včleněny do organizace, členové Rady s nimi podepisovali bilaterální smlouvy, ve kterých se zavazovali poskytovat půjčky a podílet se na všestranné pomoci. Takové jednání vycházelo z předpokladu, o kterém se zmínil Erich Honecker ve své autobiografii. Angažovanost socialistických států v rozvojových zemích odůvodnil tím, že „*socialistický svět a národně osvobozené hnutí jsou samozřejmými spojenci*“²⁶³.

Mongolsko, Vietnam a Kuba měly spojeno se svým rozvojovým statutem několik důležitých výhod. Jak ve své analýze napsal Horst Brezinski, tyto země nejenže přijímaly v rámci RVHP pomoc v podobě společných projektů, investic a úvěrů, ale měly zároveň přednostní právo na půjčky z bank RVHP se zvýhodněnými úroky a institucionálně ulehčeny obchodní dovozně vývozní podmínky, což se nejvíce vyplatilo při dovozu ropných produktů.²⁶⁴ Díky preferenčním cenám ekonomicky slabší země prodávaly své produkty nad průměrem cen na světových trzích a naopak dovážely výrazně levněji. Jednalo se o smluvní ceny, které však nebyly platné pro celou Radu; byly výsledkem bilaterálních dohod mezi jednotlivými členskými zeměmi. V preferenčních cenách neevropským zemím RVHP v osmdesátých letech 20. století je nutno hledat kromě čisté hospodářské podpory i cílenou strategii motivovat rozvojové země, aby restrukturalizovaly investice do další výstavby svých ekonomik. Kopírování dřívějšího sovětského modelu vedlo k orientaci na těžký průmysl, přičemž rychle rostoucí počet obyvatel Mongolska a Vietnamu vyžadoval investice do modernizace zemědělství a potravinářského průmyslu. Smluvní ceny pro dovoz obilí do Vietnamu byly proto neobvykle vysoké a mírné zvýšení v sedmdesátých letech pokračoval v letech 1980 až 1982 rychlým nárůstem, který představoval 130 % úrovně cen na světových trzích. Snížily se však ceny dovážených hnojiv a zemědělských strojů.

²⁶² Po odmítnutí žádosti Mozambik uznal existenci západního Berlína, čímž si otevřel cestu k pomoci od Spolkové republiky a začal přehodnocovat svou zahraničně hospodářskou orientaci. Srov. SEIFERT, Wolfgang, Kann..., s. 178.

²⁶³ HONECKER, Erich, Aus meinem Leben, Berlin 1980, s. 402.

²⁶⁴ Podle přednášky BREZINSKI, Horst, Economic reforms in Asia and Europe, and co-operation with the less developed centrally planned economies, in: Fritsche, Sozialistische Entwicklungsländer, s. 27.

Nová strategie nevyřešila vysoký stupeň rozestavenosti společných projektů, především průmyslových komplexů a kombinátů, které se dokončovaly za pomoci nových půjček a úvěrů. Ty ovšem nemohly pokrýt náklady na mzdy a provoz, který byl vzhledem na malou využitelnost těchto podniků v zemědělských zemích s extenzivním charakterem ekonomického růstu velice nerentabilní. Podíl průmyslových výrobků na exportu byl z tohoto důvodu nízký²⁶⁵ a žádná ze zemí neplnila závazky svým věřitelům v RVHP. Mongolsko a Vietnam je nahrazovaly vývozem nerostného bohatství a jednoduchých zemědělských produktů, v případě Kuby byl hlavním exportním artiklem třtinový cukr.²⁶⁶

²⁶⁵ Klaus Fritsche se odvolává na údaje Horsta Brezinského, který pro rok 1987 uvádí podíl hotových výrobků na vývozu Kuby jen 0,9 %, Mongolska 15,8 % a Vietnamu 31 %. In: FRITSCHE, Klaus, Sozialistische Entwicklungsländer..., s. 33.

²⁶⁶ Vyvážely se především vzácné kovy jako molybden a nikl, ze zemědělských produktů citrusové plody.

Formy pomoci rozvojovým zemím

Své priority v pomoci zemím Třetího světa Sovětský svaz a menší členové RVHP rozdělovaly do tří hlavních skupin:

- A) rozvojové socialistické země RVHP (Vietnam, Kuba, Mongolsko)²⁶⁷,
- B) rozvojové země se socialistickým zřízením nebo vládou spřízněnou se státy tzv. socialistického společenství,
- C) ostatní rozvojové země.

První dvě skupiny byly z hlediska priorit nejdůležitější a získávaly podporu na základě myšlenky tzv. socialistického internacionalismu a solidarity. Ustálily se tři formy financování, které evropské členové RVHP při pomoci rozvojovým státům využívali:

- nevratné dary formou dodávek materiálu, stipendií nebo jednorázové finanční pomoci v důsledku přírodních katastrof,
- krátkodobé obchodní půjčky za účelem nákupu strojů a technického vybavení,
- dlouhodobé úvěry za účelem výstavby infrastruktury, ozdravení ekonomiky atd.

Třetí kategorie je zajímavá z důvodu postoje věřitelských států od začátku osmdesátých let 20. století, kdy byly úrokové sazby nových půjček zvýšeny podle aktuálního vývoje na světových trzích, v některých případech na 4 %, ve druhé polovině desetiletí dokonce až na 10 %.²⁶⁸ Výhodnost půjčky závisela na prioritě vztahů k zemi, které byla poskytována. Jestliže byli příjemci vysláni také odborníci, technici nebo vojenští specialisté, bylo krytí jejich pobytu a pracovních nákladů financováno opět na základě příslušnosti země k jedné ze tří skupin priority. Pokud stát příslušel ke skupině A nebo B, přebírala často všechny náklady vysílající země; státy skupiny C musely financovat všechny služby přímými platbami v konvertibilních měnách. Připravenost, až odevzdanost poskytovat zemím typu A a B půjčky a úvěry bez jasné návratové ekonomické koncepce je lehkovážná. Spirála postupného zadlužování rozvojových států byla nevyhnutelná. V tabulce č. 2 jsou analyzovány největší dluhy rozvojových zemí vůči všem členům RVHP:

²⁶⁷ Srov. tabulka č. 1.

²⁶⁸ FRITSCHÉ, Klaus, *Entwicklungshilfe der Sowjetunion...*, s. 50-51.

Tabulka č. 13

Rozvojové země s nejvyššími dluhy vůči RVHP (v milionech amerických dolarů)²⁶⁹

	1975	1982	% z celkového zahraničního zadlužení	1983	% z celkového zahraničního zadlužení
Afghánistán	609	1613	74,21%	1363	77,53%
Kuba	1400	3800	67,00%	3800	68,68%
Sýrie	337	1130	26,37%	1114	29,84%
Vietnam	280	2500	69,83%	3000	76,80%

Teprve v roce 1974 byl vytvořen zvláštní fond RVHP v Mezinárodní investiční bance, jenž byl určen pro společné poskytování úvěrů dalším zemím. Do fondu bylo vloženo 100 milionů převoditelných rublů, ze kterých bylo 95 % v nekonvertibilní a jen 5 % v konvertibilní měně.²⁷⁰ Nejdůležitější úlohou fondu bylo „*poskytovat pomoc rozvojovým zemím při stavbě, rekonstrukci nebo modernizaci existujících závodů v průmyslu, zemědělství a jiných hospodářských oblastí (...) s cílem spolupracovat na výstavbě národních ekonomik těchto zemí a posílení jejich hospodářské nezávislosti*“.²⁷¹ Přestože měl po všech splátkách členských zemí fond dosáhnout výše jedné miliardy XTR, do roku 1977 země RVHP nesplnily svůj závazek a místo prvních 100 milionů bylo na kontě fondu pouhých 25 milionů převoditelných rublů.²⁷² Fond tudíž nenašel velké využití a většina členů rady upřednostnila při pomoci rozvojovým zemím bilaterální jednání. Stejný postup byl volen při výstavbě průmyslových komplexů a dodávkách materiálů. Až na 40. jednání Rady ve Varšavě v roce 1985 byla nastolena otázka malé efektivity takové pomoci a dohodnuta zvláštní konference, kde měly být stanoveny pravidla pro koordinaci a jednotnost všech členských států v přípravě a provádění ekonomické podpory dalším zemím. Problémy reformy organizace RVHP v dalším pětiletí ale tuto problematiku zastínily a ke skutečným změnám již nedošlo.

Další společný fond v Mezinárodní investiční bance, jenž byl založen v roce 1973, však širší uplatnění našel; stipendijní fond RVHP pro vysokoškolské, odborné a

²⁶⁹ Přehled zohledňuje jen civilní půjčky. V případě Kuby by společně s vojenskými úvěry celkové dluhy vůči RVHP dosahovaly v roce 1979 výše 5 miliard amerických dolarů, in: FRITSCHÉ, Klaus, *Entwicklungshilfe der Sowjetunion...*, s. 62.

²⁷⁰ FRITSCHÉ, Klaus, *Entwicklungshilfe der Sowjetunion...*, s. 12.

²⁷¹ MACHOWSKI, Heinrich; SCHULTZ, Siegfried, *RGW-Staaten und Dritte Welt*, Bonn 1981, s. 61.

²⁷² Tamtéž.

postgraduální vzdělávání nabízel studium chudým zájemcům ze spřátelených rozvojových zemí. Fond se slibně vyvíjel a ve školním roce 1980/1981 již poskytl a finančně pokryl stipendijní místa 3.500 studentům ve všech členských státech.²⁷³

²⁷³ FRITSCHÉ, Klaus, Entwicklungshilfe..., s. 13.

Tabulka č. 14*Poměr vývozu a dovozu zemí RVHP z/do rozvojových zemí v letech 1970 až 1980²⁷⁴*

Země RVHP	1970	1975	1980
	miliard převoditelných rublů		
Bulharsko	0,12/ 0,10	0,37/ 0,17	1,22/ 0,25
ČSSR	0,31/ 0,21	0,50/ 0,35	0,91/ 0,61
NDR	0,18/ 0,18	0,34/ 0,37	0,88/ 0,84
Polsko	0,26/ 0,19	0,69/ 0,45	1,19/ 1,38
Rumunsko	0,17/ 0,11	0,79/ 0,57	1,63/ 2,32
Maďarsko	0,14/ 0,18	0,29/ 0,36	0,87/ 0,67
RVHP bez SSSR	1,18/ 0,95	2,98/ 2,28	6,69/ 6,05
SSSR	1,84/ 1,14	3,32/ 3,01	6,88/ 5,10
RVHP se SSSR	3,02/ 2,09	6,30/ 5,29	13,58/ 11,15
	podíl na celkovém exportu/importu v procentech		
Bulharsko	6,7/ 5,0	10,7/ 4,2	17,8/ 3,9
ČSSR	9,1/ 6,2	8,6/ 5,5	9,0/ 5,9
NDR	4,4/ 4,1	4,5/ 4,4	7,2/ 6,2
Polsko	8,2/ 5,8	8,9/ 4,8	10,2/ 10,5
Rumunsko	10,1/ 6,5	19,9/ 14,3	20,0/ 26,0
Maďarsko	6,5/ 8,0	6,8/ 7,4	10,9/ 8,1
RVHP bez SSSR	7,2/ 5,7	9,1/ 6,1	11,8/ 10,0
SSSR	16,0/ 10,8	13,8/ 11,3	13,9/ 11,4
RVHP se SSSR	10,9/ 7,7	11,1/ 8,3	12,7/ 10,6

²⁷⁴ Západoněmečtí politologové Machowski a Schultz se ve své analýze spolehli na statistiky zahraničního obchodu, které byly vypracovány v zemích RVHP. Srov. MACHOWSKI, Heinrich; SCHULTZ, Siegfried, *RGW-Staaten und Dritte Welt*, Bonn, 1981, s. 25-26.

Pomoc ČSSR a NDR rozvojovým zemím na příkladě Socialistické Etiopie

Etiopie byla do poloviny sedmdesátých let 20. století strategickým partnerem Spojených států ve východní Africe se silným mezinárodním kreditem jako vůdčí země africké dekolonizace. Císař Haile Selassie I. podporoval modernizaci a otevření se západnímu světu, čímž se však zároveň oslabovaly tradiční sloupy etiopské společnosti – monarchie, církve, nobilita. Neschopnost režimu reagovat na nedostatek potravin v některých regionech země a padesátiprocentní zvýšení cen pohonných hmot vyvolaly v hlavním městě na přelomu let 1973/1974 demonstrace. Neklid ve špatně zásobených jednotkách etiopské armády vedl k vojenskému puči. Junta kolem generálporučíka Amana Michaela Andoma, brigádního generála Teferra Benteho a majora Mengistu Haile Meriama²⁷⁵ vládla zpočátku společně a s podporou dalších politických skupin, ale v roce 1977 se prosadila Mengistova marxistická skupina, která se po své mocenské konsolidaci začala orientovat na Sovětský svaz a jeho evropské partnery. V červenci 1977 se Mengistu osobně setkal s velvyslanci ze socialistických zemí a požádal je o pomoc při upevnění etiopské revoluce. Nejvýznamněji se jeho režimu rozhodly pomoci NDR a Československo, jehož velvyslanec se ve jménu všech spřátelených států vyjádřil pro pomoc africkému státu.²⁷⁶ Z mimoevropských členů RVHP to byla Kuba, která se díky svým „revolučním zkušenostem“ tradičně napojovala na mladé levicové režimy Třetího světa.

Vedení NDR do vývoje v Etiopii zasáhlo nejvíce.²⁷⁷ Nové odbytiště mělo podle SED napomoci vylepšit zhoršující se vlastní ekonomickou situaci, neboť by odebíralo výrobky dobré kvality, jenž však v západních zemích již nedokázaly držet krok v konkurenčním boji. V čele východoněmecké delegace, která měla v Addis Abebě zjistit situaci, byl Werner Lamberz²⁷⁸, odborník pro africké záležitosti z oddělení

²⁷⁵ Do té doby velitel třetí armádní divize, po revoluci povýšený na plukovníka. HAILE-SELASSIE, Teferra, *The Ethiopian revolution, 1974-1991*, New York 1997, s. 121. Karel Durman uvádí, že se jednalo o hodnost podplukovníka. DURMAN, Karel, *Útěk od praporů*, Praha 1998, s. 191.

²⁷⁶ Informace o setkání podává v telegramu do Berlína ze 13. července 1977 velvyslanec NDR Dieter Klinkert, in: SAPMO-BArch DY 30 IV 2/2.033/119.

²⁷⁷ Podrobněji srov. SZOBI, Pavel, *Pomoc RVHP rozvojovým zemím na příkladě vztahů NDR a Socialistické Etiopie*, in: KOVÁŘ, Martin; NÁLEVKA, Vladimír (ed.), *Dvacáté století. Ročenka Semináře nejnovějších dějin Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, 2007, (v tisku).

²⁷⁸ Werner Lamberz (1929-1978), východoněmecký politik, vyučený montér, po absolvování komsomolské vysoké školy v Moskvě tajemník ÚV FDJ, 1966-1971 vedoucí komise ÚV SED

mezinárodních styků ÚV SED. Smělá marxistická vyhlášení junty v agrární zaostalé zemi přijímal rezervovaně, přesto na konci své návštěvy prohlásil: „*Přesvědčili jsme se o tom, že vůdcové revoluce stojí za zájmy širokých mas a rozhodli se vést revoluční zápas ke konečnému cíli. (...) Vzhledem k tomu bude stát NDR na straně jejich a širokých etiopských mas.*“²⁷⁹ Po návratu do Berlína doporučil Lamberz ústřednímu výboru plně podpořit věc etiopské revoluce a o spolupráci ihned požádat Kubu. Erich Honecker souhlasil a Fidelu Castrovi v osobním dopisu napsal: „*Ted' (...) je nutné konkrétně přispět ke stabilizaci revoluce v Etiopii a zajistit vítězství revoluce. (...) Mezitím dorazily do Etiopie již čtyři letadla z NDR se zbraněmi, nakládání lodí se momentálně připravuje...*“²⁸⁰ Castro posléze v březnu 1977 osobně navštívil Etiopii, kde překypoval nadšením z probíhající revoluce a okamžitě se s Mengistou, jenž byl typem ostříleného vojáka a revolucionáře, spřátelil.²⁸¹ Podle historika Vladimíra Nálevky byla pro Castra možnost kubánské intervence v Etiopii důkazem toho, že i „*malá země může provádět velkou zahraniční politiku*“.²⁸² Pozitivní reakce dvou důležitých sovětských spojenců přiměly Kreml, aby přehodnotil své dosavadní stanovisko a v květnu pozval Mengistu Haile Meriama na státní návštěvu. Příznivé výsledky setkání s kremelskými představiteli dokumentuje skutečnost, že již na podzim 1977 SSSR zahájil rozsáhlou vojenskou podporu.²⁸³

Když Lamberz napsal v deníku *Neues Deutschland*, že „*etiopská revoluce potřebuje a zaslouží si naši plnou solidaritu a podporu,*“²⁸⁴ nezmiňoval se o tom, co onu revoluci provázelo. Východoněmecké zbraně pomohly potlačit v Etiopii protirežimní hnutí a teroristické skupiny, během krvavého rudého teroru a revoluce zemřelo do prosince 1977 na 10.000 obětí.²⁸⁵ Jen v době přípravy prvomájových oslav bylo

pro agitaci a propagandu, od roku 1976 člen politbyra ÚV SED, považován za nástupce Ericha Honeckera, zahynul při letecké nehodě v Libyi.

²⁷⁹ Ze záznamu projevu otištěného v *The Ethiopian Herald* 12. února 1977, in: HAILE-SELASSIE, Teferra, *The Ethiopian revolution...*, s. 205.

²⁸⁰ STAADT, Jochen, *Auf höchster Stufe – Gespräche mit Erich Honecker*, Berlin 1995, s. 67.

²⁸¹ QUIRK, Robert E., *Fidel Castro. O jeho cestě k moci, jeho režimu a jeho spojencích a protivnících*, Ostrava 1999, s. 832.

²⁸² NÁLEVKA, Vladimír, *Fidel Castro. Podzim diktátora*, Praha 1997, s. 70.

²⁸³ HALLIDAY, Fred; MOLYNEUX, Maxine, *The Ethiopian Revolution*, London 1981, s. 243-244.

²⁸⁴ *Neues Deutschland*, 12. únor 1977.

²⁸⁵ Odhad organizace *Amnesty International*, in: BRÜNE, Stefan, *Äthiopien – Unterentwicklung und radikale Militärherrschaft. Zur Ambivalenz einer scheinheiligen Revolution*, Hamburg 1986, s. 120.

zatknuto a popraveno na 500 studentů.²⁸⁶ Vedení SED ale vývoj pojímalo jinak; v africkém rohu mohlo být zaseto nové pole pro rozšiřování socialistických myšlenek v zemích Třetího světa a v obchodě s africkým státem vidělo východisko ze zhoršující se vlastní ekonomické situace.

Jednou z nejdůležitějších forem východoněmecké pomoci Etiopii byl proto vývoz vojenského materiálu, který posloužil v boji s etnickými a separatistickými hnutími. Z hlediska tehdejších mezinárodně politických reálií stojí v této souvislosti za pozornost ostré vyhlášení východoněmeckého ministra zahraničí Oskara Fischera²⁸⁷: „*Díváme se na otázku Eritreje jako na vnitřní záležitost Etiopie. Jsme proti internacionalizaci této otázky a chápeme Vaše snahy o definitivní rozdrčení separatistů. Jsme přesvědčeni, že prozatímní vojenská správní rada učiní všechny kroky, aby obyvatelstvo Eritreje získalo pro cíle etiopské revoluce a tím zkrčí plány reakčních sil.*“²⁸⁸ NDR se stala nedůležitějším dodavatelem samopalů typu AKM, munice a nákladních automobilů, které měly zvýšit pohyblivost etiopské armády. Nejsou známy přesné počty dodaného materiálu, ale z archivního záznamu rozhovoru Ericha Honeckera s Danielem Ortegou, vůdcem nikaragujských sandinistů, vyplývá, že v letech 1977 až 1984 východní Německo vystrojilo přibližně 200.000 etiopských vojáků.²⁸⁹ Jen v roce 1977 vyslala NDR do Socialistické Etiopie 530 nákladních automobilů typu W 50.²⁹⁰ O rok později požádala Etiopie o dalších 1000 automobilů a nabídla, že při slevě 30 % z ceny dovážených vozů se NDR stane jejich monopolním dodavatelem.²⁹¹ Pro východoněmecký zahraniční obchod to bylo Pyrrhovo vítězství. Na jedné straně se pro domácí automobilový průmysl otevřel nový velký trh, na druhé straně snížení ceny vozů o 30 % činil jejich výrobu a export téměř ztrátovou.

²⁸⁶ HALLIDAY, Fred; MOLYNEUX, Maxine, *The Ethiopian Revolution...*, s. 122.

²⁸⁷ Oskar Fischer (*1923), narozen v Aši, vyučený krejčí, v letech 1944-1946 byl v sovětském vojenském zajetí, 1955-1959 velvyslanec NDR v Bulharsku, poté vedoucí oddělení ÚV SED, v letech 1965-1975 náměstek ministra zahraničních věcí, 1975-1990 ministr zahraničních věcí, 1971-1989 zároveň člen ÚV SED.

²⁸⁸ Fischer doporučil toto vyhlášení Honeckerovi pro rozhovory s Mengistu Haile Meriamem, který přijel na návštěvu NDR v listopadu 1978, in: SAPMO-BArch DY 30/3156, s. 4.

²⁸⁹ MÖLLER, Harald, *DDR und Dritte Welt. Die Beziehungen der DDR mit Entwicklungsländern – ein neues theoretisches Konzept, dargestellt anhand der Beispiele China und Äthiopien sowie Irak/Iran*, Berlin 2004, s. 165.

²⁹⁰ Podle telegramu Ericha Honeckera Wernerovi Lamberzovi z 15. června 1977, in: SAPMO-BArch DY 30 IV 2/2.033/119.

²⁹¹ Informace o rozhovorech ministerstva zahraničního obchodu s Gesessem Wolde Kidanem ze 17. února 1978, in: SAPMO-BArch DY 30 IV 2/2.033/121.

Příznivou reakci vyvolala ve východním Německu tzv. Národní revoluční rozvojová kampaň, kterou mínila Addis Abeba radikálně zmodernizovat zemědělství a industrializovat města. To bylo potřebné také podle obchodně politického oddělení NDR v hlavním městě Etiopie, jenž do Berlína poslalo stručnou analýzu. V ní se kromě jiného konstatuje, že „*extenzivní a málo výkonné zemědělství tvoří dominantní část národního hospodářství s těžišťem na kávu, chov dobytka, pěstování obilí a hlízového ovoce... Státní farmy jen vznikají... Průmysl je rozvinut minimálně, neodpovídá požadavkům národního hospodářství a počet zaměstnaných se při celkové populaci asi 30 milionů a asi 3 milionů obyvatelů měst a sídel pohybuje pouze na úrovni 65.000*“.²⁹² Přestože bylo do kampaně vkládáno hodně důvěry, východoněmečtí ekonomové usuzovali, že „*ač je kardinálním problémem etiopské ekonomiky zemědělství..., koncentruje se teď na institucionální otázky a méně na bezprostřední praktické požadavky*“.²⁹³

Vzájemná obchodní výměna se ustálila na produktech, jenž svědčí o nevyváženosti spolupráce a markantní zaostalosti etiopské ekonomiky; NDR do Etiopie dovážela stroje a výbavu pro tisk, nákladní automobily, textilní stroje, přístroje na výrobu plastových materiálů ap., kdežto opačným směrem se obchodovalo s kávou, syrovou bavlnou, hlízovým ovocím, nebo olejovitými jařinami.²⁹⁴ Z dovozu byla přitom pro východní Německo káva nejdůležitější. Ta na světových trzích mezi lety 1972 až 1974 zdražila z 2.275 na 3.700 VM za tunu.²⁹⁵ Z důvodu nedostatku valutových prostředků byl totiž dovoz drahé jihoamerické pochutiny silně omezen a obyvatelstvo NDR bylo zásobeno kávovinovými směsmi, což připomínalo náhražky z doby druhé světové války. S 10.000 tun kávových zrn se NDR stala po USA druhým největším importérem etiopské produkce. Je paradoxem, že dovoz probíhal v rámci programu „zboží za zboží“, v němž Berlín výměnou za kávu posílal do Afriky municí a těžké zbraně.²⁹⁶ V rámci všestranné podpory nabídla východoněmecká vláda ročně 500 až 700 stipendijních míst pro studenty a stážisty na východoněmeckých vysokých školách. Všechny výlohy stipendistů kromě cestovních nákladů kryla NDR, přičemž měsíčně

²⁹² SAPMO-BArch DY 30/3156.

²⁹³ Erste Schätzung zu den Dokumenten fuer die Nationale revolutionaere Entwicklungskampagne in Aethiopien. In: SAPMO-BArch DY 30/3156, s. 6.

²⁹⁴ SAPMO-BArch DY 30/3156.

²⁹⁵ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen. St. Katharinen 1998, s. 67.

²⁹⁶ DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz. Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien, Berlin 1999, s. 116.

dostávali finanční podporu 330 nebo 500 marek.²⁹⁷ Pro soukromé výlohy měly tudíž studenti k dispozici vyšší sumu, než byla minimální měsíční mzda.²⁹⁸

Zřejmá jednostranná výhodnost spolupráce NDR s Etiopií přesto odpovídala základním cílům východoněmecké zahraniční a zahraničně hospodářské politiky ve Třetím světě, kterou definoval tajemník ústředního výboru pro mezinárodní styky Hermann Axen: „*Při vytváření zahraničně politických vztahů se vychází z následujících zásad:*

1. *Potřeby intenzifikace národního osvobozenického boje jako nejdůležitější části fronty v boji proti imperialismu, aby se mezinárodní pozice imperialismu oslabily a aby se rozdělení sil nadále měnilo ve prospěch států socialistického společenství;*
2. *Posílení a vývoje spojeneckých vztahů se státy, které nastupují cestu nekapitalistického*
3. *rozvoje a jsou vystaveny silné konfrontaci ze strany imperialismu; (...)*
4. *realizace revoluční solidarity s národně osvobozenickými skupinami a vytvoření úzké politické spolupráce s progresivními osvobozenickými hnutími a tím budoucích vládnoucích stran;*
5. *Zajištění celkových zájmů NDR;*
6. *Plnění zvláštní úlohy NDR jako socialistického německého národního a mírového státu k potlačení západoněmeckého imperialismu...“²⁹⁹*

Plnou podporu vyjádřil Addis Abebě Erich Honecker svou návštěvou v Etiopii v roce 1979, kde byl generální tajemník SED poctěn odhalením dodnes stojící sochy Karla Marxe na africkém kontinentě.³⁰⁰ Jeho návštěva byla důkazem spojenectví režimů a zrodem přátelských vztahů mezi východoněmeckým vůdcem a Mengistu Haile Meriamem. Osobní vztahy považovalo vedení SED v kontaktech a spolupráci s jiným spřáteleným státem za velice důležité, proto se Honecker řídil informacemi, které mu o Mengistovi předalo ministerstvo zahraničí: „*Mengistu bývá mnohými označován za vynikajícího taktika. Není mu cizí ješitnost, má rád (a vyžaduje) chválu. Přeceňuje, tak jako mnozí další členové etiopského vedení, etiopskou revoluci... V rozhovorech*

²⁹⁷ Výše podpory závisela od formy studia, in: DAGNE, Haile Gabriel, *The Commitment...*, s. 83.

²⁹⁸ Od roku 1967 činila minimální měsíční mzda v NDR 300 marek. Srov. kapitola NDR a ČSSR: „*Hospodářští tygři*“ RVHP.

²⁹⁹ DÖRING, Hans-Joachim, *Es geht um unsere Existenz. Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien*, Berlin 1999, s. 33.

³⁰⁰ Haile Gabriel Dagne, *The Commitment of the German Democratic Republic in Ethiopia. A study based on Ethiopian sources*, Berlin 2006, s. 22.

*Mengistu přisuzuje největší důležitost tomu, co rádi poslouchají jeho partneři (také vůči zástupcům imperialistických států a organizací). Velmi pozorně naslouchá. Sám mluví velice tiše a jen zřídka reaguje na myšlenky předřečníka.*³⁰¹

ČSSR byla v šíři pomoci Etiopii spíše za východním Německem, na druhé straně však měly československo-etioipské diplomatické a obchodní vztahy dlouhou tradici. Mimo jiné v roce 1937 československá vláda rozhodla o zřízení vyslanectví v Addis Abebě³⁰² a po druhé světové válce stále narůstal československý export. V roce 1949 bylo pro Etiopii podnikem Považské strojárne, n. p. dodáno kompletní zařízení pro muniční továrnu a v dalších letech byly dodávány náhradních dílů a náradí pro opravy tanků.³⁰³ Jen mezi lety 1953 a 1955 stoupl vývoz do Etiopie bezmála třikrát, z 897.000 na 2.627.000 Kčs.³⁰⁴ Skutečnost, že etiopský císař navštívil v roce 1959 na čtyři dny Prahu a Antonín Novotný Addis Abebu v roce 1966 jako jedinou zemi v subsaharské Africe, svědčí o nestandardních vztazích mezi oběma režimy. Rudé právo představilo veřejnosti panovníka jako muže, jenž „vedl hrdinný boj etiopského lidu proti italským fašistickým hordám“.³⁰⁵ Čeští historici a publicisté Petr Zídek a Karel Sieber tuto anomálii připisují nesporné autoritě etiopského vládcce, jenž „vycházela nejen z délky jeho vlády, ale také z faktu, že Addis Abeba hostila sídlo Organizace africké jednoty“.³⁰⁶ Prezident Novotný podstatu těchto vztahů objasnil v jednom ze svých projevů: „Návštěva Vašeho císařského Veličenstva v naši zemi byla důkazem prospěšnosti a užitečnosti vzájemného setkání představitelů zemí s různým společenským zřízením pro rozvoj vzájemné přátelské spolupráce...“ a dále dodal: „Jsme zajedno v tom, že národy s různým společenským zřízením mohou vedle sebe žít v míru a vzájemně si pomáhat v rámci svých možností.“³⁰⁷

Krátce po marxistickém převratu Československo hostilo etiopskou delegaci majora Fesehy Desty, člena prozatímní vojenské správní rady, jenž požádal o vojenskou

³⁰¹ Životopis byl součástí dokumentu Empfehlungen für Gespräche mit Haile Mengistu Meriam, in: SAPMO-BArch 30/3156, s. 30.

³⁰² V důsledku válečného dění se zřízení vyslanectví nerealizovalo a prvním vyslancem v Etiopii byl až v roce 1956 Jaromír Vrla.

³⁰³ Srov. ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo a subsaharská Afrika v letech 1948-1989, Praha 2007, s. 55-56.

³⁰⁴ Tamtéž, s. 56.

³⁰⁵ Etiopský císař Haile Selassie I. Navštíví Československo, in: Rudé právo, 12. červenec 1959, s. 1.

³⁰⁶ ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., s. 58.

³⁰⁷ Rudé právo, 18. červenec 1959, s. 1-2.

a potravinovou pomoc. Místopředseda federální vlády Rudolf Rohlíček³⁰⁸ ve své zprávě předsednictvu ÚV KSČ objasnil etiopské úmysly: „*Posláním delegace bylo předat poselství předsedy OVSR Hailé Mariam Mangisty prezidentu ČSSR a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. G. Husákovi a projednat možnosti poskytnutí čs. pomoci na úseku speciálního materiálu. Se stejným požadavkem se Etiopie obrátila na NDR, PLR, MLR. K tomuto kroku etiopské strany došlo poté, co z vedení PVSR byly odstraněny pravicové a ultralevicové živly, které byly překážkou dalšího rozvoje etiopské revoluce. Nové vedení PVSR se rozhodlo navázat těsné styky ses socialistickými zeměmi a s jejich pomocí urychleně vybudovat a vybavit Lidové milice jako hlavní oporu pokrokových sil v současné velmi složité vnitropolitické situaci v zemi a přejít k těsné spolupráci se socialistickými zeměmi i na úseku obrany. S ohledem na tuto situaci rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ dne 11. 3. 1977, aby delegace byla v ČSSR přijata.*“³⁰⁹ Přestože se československá strana v důsledku špatných zkušeností s africkými zeměmi a jejich nevyhmatelnými dluhy nechtěla v tomto regionu ekonomicky vázat, pomohlo Destovo naléhání a zdůrazňování socialistické solidarity k realizaci nevýhodných obchodních vztahů. V rozhovoru s Rohlíčkem krátce před odjezdem delegace řekl, že „*případný neúspěch etiopské revoluce (‘druhé Chile v Africe’) by byl nejen neúspěchem a katastrofou lidu jeho země, ale i neúspěchem pokrokových sil v Africe i na celém světě*“.³¹⁰

Československá vláda nakonec splnila etiopský požadavek dodávky pěchotních zbraní a munice na komerční bázi a podepsala příslušný kontrakt v přibližné hodnotě 2,2 milionů amerických dolarů, tedy 33 milionů valutových³¹¹ Kčs.³¹² Při další etiopské návštěvě v ČSSR o tři měsíce později byl s novými požadavky na humanitární pomoc

³⁰⁸ Rudolf Rohlíček (*1929), slovenský komunistický politik a ekonom, původně pracovník Investiční banky v Bratislavě, od roku 1971 člen ÚV KSČ a poslanec Federálního shromáždění, v letech 1969-1973 federální ministr financí, poté až do roku 1988 místopředseda vlády ČSSR.

³⁰⁹ Zpráva o průběhu a výsledcích návštěvy delegace Prozatímní vojenské správní rady Etiopie, vedené členem rady a předsedou jejího správního výboru majorem Fiseha Destou, vykonané ve dnech 18. – 23. března 1977, s. 1, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 35/77, bod schůze: 5.

³¹⁰ Vojenský puč proti chilskému socialistickému prezidentovi otřásl československými komunisty i veřejností. Přestože byla situace v Etiopii zcela rozdílná, našel argument v předsednictví ÚV KSČ pozitivní ohlas. Srov. Zpráva o průběhu a výsledcích..., in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 35/77, bod schůze: 5, s. 6.

³¹¹ Valutová koruna československá měla stejnou funkci jako valutová marka NDR. Představovala protihodnotu zaplacených nebo přijatých deviz, stanovenou Státní bankou československou prostřednictvím pevných kurzů koruny k zahraničním měnám.

³¹² Zbraně mohly být dodány okamžitě, neboť byly odepsány ze zásob ve skladech federálního ministerstva vnitra. Srov. Zpráva o průběhu a výsledcích..., in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 35/77, bod schůze: 5, s. 7.

přednesen návrh na dodávky kávy do Československa na příštích pět let, a to do výše 5.000 tun ročně.³¹³ Ještě v témže roce etiopská vláda požádala o poskytnutí úvěru, jenž se jí v roce 1978 podařilo získat ve výši 45 milionů amerických dolarů. V témže roce jí byl poskytnut další dlouhodobý úvěr v hodnotě 72,5 milionů amerických dolarů.³¹⁴ Součástí bezmála všech etiopsko-československých setkání byly poté žádosti o nové úvěry, nebo o odepsání stávajících dluhů. Mengistovi se při návštěvě Prahy v zimě 1978 podařilo vyjednat bezplatnou humanitární pomoc v ceně 40 milionů Kčs.³¹⁵ Stejně jako východní Německo i ČSSR poskytovala Etiopanům vysokoškolská stipendia, jejichž počet byl na školní rok 1978/1979 stanoven na 139.³¹⁶

Velké ambice Sovětského svazu začaly ve druhé polovině osmdesátých let 20. století ustupovat reálným ekonomickým možnostem a pomoc rozvojovým zemím nebyla prioritou nové politiky Michaila Sergejeviče Gorbačova³¹⁷. Názory generálního tajemníka ale jen potvrzovaly dřívější tendence. Již pětiletý plán na roky 1981 až 1986 počítal se soustředěním se na domácí hospodářskou reformu a minimalizací závazků v zahraničí.³¹⁸ Etiopie se proto soustředila na konzervativní socialistické země střední a východní Evropy: na NDR, Rumunsko³¹⁹ a Československo. Výměny návštěv na nejvyšší úrovni dokazovaly zájem těchto států o prohloubení vzájemné spolupráce na udržení integrovaného socialistického společenstva bez ohledu na změny zahraničně politické angažovanosti Sovětského svazu. Ve své studii o československé politice v subsaharské Africe Petr Zídek a Karel Sieber vyjádřili mínění, že „*vztahy s Etiopií*

³¹³ O kávě pro východoevropské země lze mluvit jako o „černých diamantech“. Ve výše zmiňovaných etiopsko-východoněmeckých dohodách byl stanoven dokonce limit 10.000 tun kávy ročně, neboť NDR přislíbila pro budování etiopského socialismu nejvíce prostředků. Srov. ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., s. 59; DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz..., s. 116.

³¹⁴ ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., s. 60-61.

³¹⁵ V roce 1981 požádala etiopská vláda o další úvěr ve výši 130 až 150 milionů amerických dolarů, který by byl přímo vázán na stavbu vodního díla a čtyř závodů lehkého průmyslu. Žádost byla opakována v době pobytu Gustáva Husáka v září 1981 v Etiopii, ale vzhledem k etiopským ekonomickým problémům nebylo žádosti vyhověno. Otázka československé účasti na stavbě hydroelektrárny si vynutila v dalším období vleklá jednání a Československo nakonec část zařízení na stavbu Etiopii věnovalo darem. Srov. ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., s. 63-64.

³¹⁶ ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., s. 61.

³¹⁷ K jeho osobnosti srov. autobiografické dílo Gorbačov, Michail Sergejevič: *Žižň i reformy: V dvouh knihach. I.-II.*, Moskva 1995.

³¹⁸ WANNER, Jan, *Brežněv a východní Evropa 1968-1982*, Praha 1995, s. 34.

³¹⁹ Rumunsko, které samo dostalo od OSN statut rozvojové země, udržovalo diplomatické styky s 99 zeměmi, podílelo se na 130 ekonomických projektech, 27 výrobních společnostech a třech smíšených obchodních společnostech s rozvojovými státy. 15.000 rumunských inženýrů a specialistů pracovalo v těchto zemích a 11.000 studentů z rozvojových států studovalo v Rumunsku. Srov. TEJCHMAN, Miroslav, Nicolae Ceaușescu, Praha 2003, s. 94-95.

procházely ve druhé polovině 80. let příklonem k formálnosti a faktické bezobsažnosti. Zachováány byly povinné rituály jako například účast československé delegace na oslavách výročí revoluce v září 1987“.³²⁰ Usnesení XVI. sjezdu KSČ ovšem zavazovalo československou vládu pěstovat v Africe vztahy zejména se státy, se kterými existovala zvýšená spolupráce v rámci RVHP, tedy i s Etiopií.³²¹ Také koncepce pomoci rozvojovým zemím a mimoevropským socialistickým zemím na období 1986-1990 předpokládala uvolnění značných finančních částek: „Celkový rozsah čs. bezplatné hmotné a technické pomoci poskytnuté ze státních prostředků (...) dosahuje ročně zhruba 1 mld. Kčs. Mimořádnému nátlaku jsou vystaveny rozvojové země socialistické orientace, které jsou považovány za země čs. přednostního politického a hospodářského zájmu. (...) Jde vesměs o země s nízkou úrovní národního důchodu na obyvatele a některé z nich (Afghánistán, Etiopie, ELDR) patří podle kategorizace OSN do skupiny nejméně rozvinutých zemí.“³²²

Ve dnech 6. až 9. prosince 1986 navštívil Etiopskou lidově demokratickou republiku člen předsednictva ÚV KSČ Milouš Jakeš a přislíbil, že se bude angažovat ve snaze zahájit jednání o vstupu ELDR do struktur RVHP. Na to reagoval generální tajemník ÚV Dělnické strany Etiopie posteskem o tom, že „Etiopie má v RVHP jen statut pozorovatele, a proto se socialistickými zeměmi rozvíjí spolupráci na bilaterálním základě. Bude však usilovat o to, aby se stala plnoprávným členem RVHP“.³²³ Mengistu si již velmi dobře uvědomoval omezené ekonomické možnosti své země a proto se při žádostech o eventuální půjčky a úvěry ze strany ČSSR. Rozhodně vystoupil proti tomu, aby se spolupráce se státy tzv. socialistického společenství odvíjela pouze jednosměrně: „Etiopie nechce jen dostávat pomoc, chtěla by oboustranně výhodnou spolupráci.“³²⁴ Tuto snahu ovšem se svými malými exportními kapacitami nemohla země plnit a pro Československo zůstala především vývozcem zemědělských produktů. Při návštěvě

³²⁰ ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., s. 67.

³²¹ Z návrhu Zprávy ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 148/86, bod schůze: 1/a, Příloha III.

³²² Na období 1986-1990 schválila vláda ČSSR pomoc ve značném rozsahu: 750 milionů Kčs (z toho 500 milionů v západních měnách a 250 v měnách socialistických zemí) na realizaci hmotné pomoci, 250 milionů Kčs na krytí dopravních a vedlejších nákladů spojených s pomocí rozvojovým zemím, 50 milionů Kčs na krytí pobytu praktikantů z rozvojových zemí v ČSSR, 150 milionů Kčs na realizaci vědecko technické spolupráce a 100 milionů Kčs na vysílání československých odborníků. Srov. NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 10280/86, bod schůze: 5, Příloha II, III.

³²³ Ze záznamu rozhovoru Miloše Jakeše s Mengistu Haile Meriamem, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 24/87, bod schůze: 12, Příloha III/a.

³²⁴ Tamtéž. Srov. ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., Praha 2007, s. 66.

ČSSR v listopadu 1987 Mengistu Haile Meriam požádal Gustáva Husáka, aby československé orgány vypracovaly možné varianty spolupráce v zemědělském, zdravotnickém, a pro Etiopii životně důležitém obranném resortu. Nevýhodná spolupráce měla být vyvážena výstavbou společných podniků na území ELDR. Po zakončení oficiálních rozhovorů byla podepsána mezivládní dohoda o spolupráci v oblasti zdravotnictví a lékařských věd.³²⁵ Kromě daru etiopské vládě, dvaceti nákladních automobilů značky LIAZ, československá vláda zvažovala poskytnout ELDR úvěr ve výši 50 miliónů amerických dolarů,³²⁶ což však bylo v roce 1988 odmítnuto.³²⁷

Mengistu v květnu 1989 naposledy přicestoval do Berlína, aby požádal o dodávky tanků k potlačení separatistů, kteří postupně získávaly pozice na pobřeží Červeného moře. Zároveň naléhal na Honeckera, aby v Kremlu apeloval na obnovení pomoci jeho režimu. Výsledkem jeho návštěvy byl příslib dodání osmi set východoněmeckých nákladních vozů a tří sta tanků, z nichž dle stávajících informací dorazilo do Etiopie před pádem Berlínské zdi 150.³²⁸ Vznik svobodné vlády v NDR a ČSSR přerušil dosavadní vysokou míru zainteresovanosti v Etiopii a postupně byly rušeny všechny smlouvy o hospodářské pomoci. Zároveň byla etiopská strana požádána o repatriaci všech členů armádního personálu, kteří se v roce 1989 školili na základnách a vojenských akademiích obou států.

Přestože se hodnocení výsledků hospodářské pomoci zemí východního bloku, jmenovitě Německé demokratické republiky, rozvojovým zemím liší, nelze popřít, že evropské státy měly značný vliv na jejich vnitřní vývoj. V případě Etiopie podpořila

³²⁵ Byla podepsána náměstkem ministra zahraničních věcí D. Ulčákem a vedoucím odboru ministerstva zahraničních věcí ELDR Assefa Woldeho. Srov. Správa o oficiálnej návšteve straníckej a štátnej delegácie Etiópskej ľudovodemokratickej republiky na čele s generálnym tajomníkom ÚV RSE a prezidentom ELDR Mengistu Haile Meriamom, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 49/87, bod schůze: 4, Příloha III/a, s. 6.

³²⁶ Správa o oficiálnej návšteve..., in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 49/87, bod schůze: 4, Příloha III/a, s. 6.

³²⁷ O úvěr požádala etiopská strana několikrát, poprvé na pátém zasedání etiopsko-československé mezivládní smíšené komise v srpnu 1986. Srov. f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 49/87, bod schůze: 4, Příloha III/d, s. 2. Žádost tlumočil také Jaromír Obzina, který vedl v září 1987 československou delegaci na oslavách etiopské revoluce a vyhlášení Etiopské lidově demokratické republiky. Srov. Informácia o účasti československej vládnjej delegácie na oslavách vyhlásenia Etiópskej ľudovodemokratickej republiky, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 47/87, bod schůze: k informaci 6, Příloha I, s. 6, ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo..., Praha 2007, s. 67.

³²⁸ Údaj vychází z tvrzení tehdejšího etiopského ministra zahraničního obchodu Wole Chekkola v rozhovoru s Haile Gabriel Dagnem. In: HAILE GABRIEL, Dagne, The Commitment..., s. 36. Srov. DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz..., s. 137.

NDR přímo marxistický vojenský režim Mengistu Haile Meriama finančními zdroji a dodávkami velkého objemu válečného materiálu, čímž zabezpečila jeho bezprostřední přežití a upevnění moci na další desetiletí. Nepřímo, ale cíleně pak oddálila vyhlášení nezávislosti Eritreje, čímž popřela deklarované zásady své zahraniční politiky, tedy podpory národně osvobozeneckých hnutí všude ve světě. Pozitivní roli později sehrála východoněmecká diplomacie ve zprostředkování rozhovorů mezi režimem v Addis Abebě a eritrejskými povstalci, čímž bylo dočasně zabráněno další eskalaci konfliktu. V obecné rovině byla aktivita socialistických států v rozvojových zemích nákladným a nenávratným podnikem bez hlubšího promyšlení důsledků. Je nutné považovat je spíš za výsledky politických a ideologických zájmů než cílené hospodářské politiky. Úspěch pomoci byl časově limitovaný a v žádné z podporovaných zemí neměl trvalý pozitivní dopad.

V. Vztahy RVHP a Evropského společenství

Cesta k vzájemnému uznání

Rada vzájemné hospodářské pomoci a Evropská společenství vznikly ve zcela odlišných poměrech, v totalitním respektive demokratickém světě. Od svého vzniku se obě instituce bedlivě pozorovaly, přičemž hodnocení ze strany RVHP byla z velké části pokřivena ohledem na politickou propagandu. Již několik dní před podpisem Římských smluv (16. března 1957) reagovala sovětská vláda na připravovaný podpis dokumentů a prohlásila, že myšlenka společného trhu v rámci EHS a Euratomu je nereálná a pouze zastírá skutečný záměr, kterým je dohoda monopolů rozdělujících si trh a zostřujících třídní boj. Tento názor podpořil také Moskevský institut pro světové hospodářství a mezinárodní vztahy sedmnácti tezemi. Vyšly v prvním čísle jeho oficiálního sborníku a mimo jiné tvrdily, že společný trh a Euroatom byl „vytvořen k upevnění vojensko průmyslové základny a k rozšíření aktivit agresivních bloků imperialistických mocností.“³²⁹ Již během několika let se ukázalo, že sovětské vědecké a politické předpoklady byly nesprávné. Zatímco ekonomická integrace západní Evropy zdárně postupovala, potýkala se RVHP s řadou problémů a nebyla s ní schopna držet krok. Na 16. mimořádném zasedání RVHP se mluvilo takřka výlučně o úspěších EHS a N. S. Chruščov po zasedání zveřejnil článek *Naléhavé otázky vývoje socialistické světové soustavy*. V něm se poprvé zmínil o možnosti navázání hospodářských kontaktů a spolupráce „nejen mezi jednotlivými státy s různou společenskou strukturou, nýbrž také mezi jejich hospodářskými sdruženími“.³³⁰

V šedesátých letech 20. století docházelo častěji ke kontaktům představitelů jednotlivých států Rady se členy ES. V roce 1964 se v Ženevě konaly rozhovory rumunských představitelů a vyslanců ES na nižší úrovni, o rok později učinila polská vláda další krok, když začala zkoumat možnosti exportu svých zemědělských produktů do západní Evropy. Ministr zahraničí Adam Rapacki³³¹ dokonce v rozhovorech

³²⁹ O sozdanii „obšego rynka“ i Eevratoma, in: Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija, Moskva 1, 1957, č. 1, s. 85.

³³⁰ JUNG, Lothar, Die Annäherung zwischen dem Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe (RGW) und der Europäischen Gemeinschaft (EG) seit 1972. Die Europapolitik der Sowjetunion und die Interessen der kleinen RGW-Länder am Beispiel Ungarns, Hamburg 1987, s. 171.

³³¹ Adam Rapacki (1909-1970), polský komunistický politik, člen Polské socialistické strany, po roce 1948 Polské sjednocené dělnické strany, do roku 1968 člen politbyra ÚV PSDS, v letech 1956-1968 ministr zahraničí.

v Bruselu naznačil zájem o vstup do Evropského sdružení volného obchodu³³², čímž hodlal vyvolat zájem zemí EHS o intenzivnější obchodní vztahy s Polskem. Maďarsko v roce 1968 ústy premiéra Jenő Focka³³³ nevyloučilo možnost asociační dohody přímo s ES.³³⁴ Ze západoevropského prostoru mělo největší obchodní vztahy s RVHP Řecko.³³⁵ Přibližně 9 až 12 % jeho zahraničního obchodu připadalo na členy Rady, u zemí ES se toto číslo pohybovalo mezi 3 a 5 %.³³⁶ První iniciativou ze strany Bruselu byl v roce 1969 návrh komise EHS, zodpovědné za společné celní tarify, na snížení dovozních cel na některé druhy oblíbeného ruského zboží jako byl kaviár, vodka nebo kožešiny. Dokument obsahoval také formulaci o tom, že přijetí návrhu by bylo automaticky pokládáno za oficiální uznání EHS. I z tohoto důvodu Sovětský svaz na návrh nereflektoval.³³⁷

To ovšem neznamenalo, že by jednotlivé státy Rady neobchodovaly se Západem. Šedesátá léta 20. století byla obdobím enormního růstu obchodu mezi státy RVHP a EHS. Mezi lety 1958 a 1967 stoupl vývoz do západoevropských států ze 678 milionů na 2,0 miliardy a dovoz ze 625 milionů na 2,1 miliardy amerických dolarů.³³⁸ Od roku 1969 se zejména Sovětský svaz zajímal o zapojení západoevropských firem do velkých projektů, ale důsledně odmítal dohody, které by involvovaly více zemí nebo dokonce celou RVHP a ES.³³⁹ Potíže ve vztazích mezi Východem a Západem popsal západoněmecký ekonom F. Franzmeyer v časopisu *Europa-Archiv*: „*Hospodářské vztahy mezi Evropským společenstvím a Radou vzájemné hospodářské pomoci se dnes vyznačují paradoxní situací. Na jedné straně se silně stupňuje hospodářské propojení*

³³² Evropské sdružení volného obchodu (ESVO, EFTA – European Free Trade Association) vzniklo v roce 1960 jako alternativa pro ty státy, které nebyly členy EHS. Původními členy byli Dánsko, Norsko, Portugalsko, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko a Velká Británie. V roce 1961 se jako přidružený člen připojilo Finsko (plným členem se stalo v roce 1986), v roce 1970 se přičlenil Island. V roce 1973 se Dánsko a Velká Británie staly členy Evropského společenství, čímž přestali být členy EFTA. Portugalsko podobně přechází do ES v roce 1986. V roce 1991 do EFTA vstoupilo Lichtenštejnsko (do té doby jeho zájmy zastupovalo Švýcarsko). Konečně v roce 1995 z EFTA do ES přestoupili Rakousko, Švédsko a Finsko.

³³³ Jenő Fock (1916-2001), maďarský komunistický politik, v letech 1961-1967 místopředseda, 1967-1975 předseda vlády.

³³⁴ BAILEY-WIEBECKE, Ilka, *Die Europäische Gemeinschaft und der Rat für Gegenseitige Wirtschaftshilfe. Multilaterale Diplomatie oder Blockpolitik?* Bern, Frankfurt a. M., New York, Paris 1989, s. 36-37.

³³⁵ Řecko vstoupilo do Evropského společenství v roce 1981, ale již od roku 1961 mělo s ES asociační dohodu. Podrobněji HRADEČNÝ, Pavel, *Dějiny Řecka*, Praha 1998.

³³⁶ BAILEY-WIEBECKE, Ilka, *Die Europäische...*, s. 54.

³³⁷ JUNG, Lothar, *Die Annäherung* s 173.

³³⁸ Tamtéž, s. 182.

³³⁹ BRÄKER, Hans, *Die wirtschaftliche Öffnung der Sowjetunion und des RGW nach Westen*, Köln 1974, s. 19.

v odvětvích obchodu, kooperace a financí, na druhé straně se oficiální vzájemné vztahy realizují neobvykle těžce.“³⁴⁰

Na XXIV. sjezdu KSSS v roce 1971 vystoupil A. N. Kosygin s projevem, ve kterém se zmínil o možnostech ekonomické spolupráce mezi Západem a Východem. Základní myšlenkou jeho návrhu bylo spojení východoevropských surovinových a výrobních možností a západoevropské podnikavosti. Velvyslanec SRN Helmut Allardt³⁴¹ ve svých pamětech napsal, že k němu jednou Kosygin promluvil slovy: *„Představte si: My máme všechny suroviny, které se dnes na tomto světě využívají, Vy máte know-how a prostředky jej uskutečnit. Dejme se dohromady a budeme autarkní.*“³⁴²

Na konci sedmdesátých a zejména v osmdesátých letech 20. století se často objevovala snaha o vytvoření oficiálních vztahů mezi oběma organizacemi. V západní Evropě hleděly na možné rozhovory s představiteli RVHP s opatrným optimismem a vysílaly pozitivní signály. L. I. Brežněv poprvé uznal existenci Evropských společenstevch jako hospodářské mezinárodní organizace ve svém projevu na patnáctém kongresu sovětských odborů 20. března 1972³⁴³, čímž zahájil zlepšování vztahů s organizací, jenž byla doposud oficiální propagandou označována za politický nástroj rukou „světového imperialismu“: *„v rozsáhlé a mnohostranné činnosti, kterou dnes vyvíjejí vlády a veřejné kruhy četných zemí, aby v Evropě položily základy trvalého míru, je třeba překonávat odpor určitých sil na Západě, jež si nepřejí uvolnění napětí v Evropě a všemožně se mu brání. Právě tyto síly (...) našeptávají například absurdní myšlenku, že prý (...) svou politikou v Evropě chceme podminovat Evropské hospodářské společenství nebo, jak se mu obvykle říká, ‘společný trh’. Bude zřejmě nutné říci k tomu několik slov. Sovětský svaz v žádném případě neignoruje reálnou situaci, která se vytvořila v západní Evropě, mimo jiné ani existenci takového ekonomického seskupení kapitalistických zemí, jakým je ‘společný trh’. Pozorně sledujeme jeho činnost a vývoj. Naše vztahy k členům tohoto seskupení budou ovšem záviset na tom, do jaké míry oni sami uznají reality, jež se vytvořily v socialistické části Evropy, zejména zájmy členských zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci. Jsme v hospodářských vztazích pro*

³⁴⁰ Die westeuropäische Integration und die Weltwirtschaft, Berlin 1979, s. 291.

³⁴¹ Helmut Allardt (1907-1987), německý diplomat, v letech 1968-1972 velvyslanec SRN v Sovětském svazu.

³⁴² ALLARDT, Helmut, Politik vor und hinter den Kulissen. Erfahrungen eines Diplomaten zwischen Ost und West, Düsseldorf; Wien 1983, s. 312.

³⁴³ ZWASS, Adam, Der Rat..., s. 84.

rovnoprávnost a proti diskriminaci.“³⁴⁴ De facto se jednalo o oficiální uznání. Allardt se zmiňuje o tom, že v rozhovoru se spolkovým kancléřem Willy Brandtem se sovětský vůdce vyjádřil ve stejném smyslu.³⁴⁵ Přes uznání existence Evropského společenství zeměmi RVHP striktně oddělovali integraci, jenž probíhala v obou částích kontinentu: „Z různých socioekonomických podmínek integrace vycházejí i různé následky pro jednotlivé státy a jejich seskupení. V jednom případě integrace podporuje další růst výrobních sil, sociální a společenský vzestup a odpovídá tím zájmům nejširších mas pracujících. V tomto smyslu se osvědčuje socialistická ekonomická integrace RVHP, která je jedním z nejefektivnějších způsobů, jak posílit společenství a jeho mezinárodní autoritu, zrychlit ekonomický vývoj (...) socialistických států a dále zvyšovat životní úroveň obyvatelstva. V druhém případě (...), jako například v západní Evropě, vystupuje do popředí kapitalistická integrace jako vnitřně rozporuplný proces. Na jedné straně uskutečňuje všeobecný rozvoj výrobních sil, posiluje národní ekonomiky zemí západní Evropy a posiluje jejich pozici ve světě kapitalizmu. Na druhé straně neslouží proces kapitalistické integrace celonárodním zájmům těchto zemí, ale cílům státně monopolistické vedoucí třídy. Je provázen hlubokými krizemi, jenž se promítají do života širokých mas pracujících.“³⁴⁶

Na 27. zasedání Rady bylo poté diskutováno rozšíření obchodních vztahů s ES, ale jednání vázla, neboť Moskva chtěla dosáhnout co nejkonkrétnějších cílů během krátké doby. První návštěva zástupců ES v Moskvě se konala v únoru 1975, ale obě strany měly rozdílná očekávání. Zatímco hostitelé připravili pro návštěvníky nabitý program, byla bruselská delegace připravena pouze na nezávazné rozhovory o možnostech spolupráce a setkání proto nepřineslo žádné reálné výsledky.³⁴⁷ O rok později předal Gerhard Weiß³⁴⁸ z titulu předsedy Výkonné komise RVHP úřadujícímu předsedovi Rady ministrů ES v Lucemburku návrh na rámcový dohovor ES-RVHP. Zvyšování snahy východního bloku o koordinaci se západní Evropou dokládá také

³⁴⁴ BREŽŇEV, Leonid Iljič, Projevy a stati, Praha 1973, s. 288.

³⁴⁵ Brandt doslova o rozhovoru řekl: „Věřím, že nejsem diskreditován, když řeknu, že pan Brežněv (...) se mnou mluvil o tom, že prý uznal EHS – ať už se v takové souvislosti chápe uznání jakoliv.“ Srov. ALLARDT, Helmut, Politik vor und hinter den Kulissen. Erfahrungen eines Diplomaten zwischen Ost und West, Düsseldorf; Wien 1983, s. 317.

³⁴⁶ Die westeuropäische Integration und die Weltwirtschaft, Berlin 1979, s. 17.

³⁴⁷ BAILEY-WIEBECKE, Ilka, Die Europäische..., s. 62.

³⁴⁸ Gerhard Weiß (1919-1986), východoněmecký politik a diplomat, vyučený obchodní zástupce, v letech 1943-1948 v sovětském vojenském zajetí, 1954-1965 náměstek ministra zahraničního a vnitřního německého obchodu, 1965-1986 místopředseda ministerské rady NDR, 1976-1987 člen ÚV SED, 1967-1986 stálý zástupce NDR v RVHP.

projev předsedy Gosplanu N. V. Talyzina³⁴⁹ při příležitosti přípravy 36. zasedání RVHP: „*Neodkladně musí být zlepšena práce na koordinaci aktivit vůči Západu. Život sám nás nutí zabývat se tím ne formálně, nýbrž zásadně a co nejrychleji. Nutné jsou dohody a v případě potřeby úkoly porad ke zlepšení mechanismu spolupráce.*“³⁵⁰ Teprve 110. zasedání Výkonné komise RVHP v červnu 1984 však rozhodlo zahájit sondážní rozhovory o vytvoření oficiálních vztahů se západoevropskou organizací. Rozhovory měl vést bulharský ministr zahraničního obchodu, jenž měl v říjnu pracovně navštívit Brusel. V rozhodnutí se doporučovalo, aby se „*v případě potřeby vysvětlilo zástupcům EHS, že navázání oficiálních vztahů mezi RVHP a EHS by mohlo vytvořit výhodnější předpoklady pro rozvoj bilaterálních vztahů mezi jednotlivými státy RVHP a „Společným trhem“.*“³⁵¹

Zahraniční oddělení ÚV SED zpracovalo v březnu 1985 stanovisko k otázce postupu vůči Evropskému společenství. V něm se vysloveně uvádělo, že vedení strany souhlasí s flexibilním jednáním zemí RVHP, neboť by mohlo vést ke zlepšení politických a hospodářských vztahů mezi oběma bloky.³⁵² Postoj západní Evropy k navázání oficiálních vztahů s RVHP byl jednoznačně politický a hospodářsky se Brusel nemínil ve východní Evropě angažovat. Obchodní vztahy se podle ES daly rozvíjet jen na základě bilaterálních úmluv.³⁵³

V únoru 1985 byl sovětskému ministru zahraničí adresován dopis Komise Evropských společenství, v němž jej seznámila s postojem k normalizaci vztahů mezi SSSR, RVHP a EHS. Mimo jiné se v dopisu konstatuje, že západní Evropa „*vítá obnovení dialogu mezi EHS a RVHP. Jedním z hlavních cílů zahraniční politiky společenství je zlepšování ekonomických a politických vztahů v Evropě. (...) Toto zlepšení však nemůže vycházet z jediného faktoru, nýbrž musí být posuzováno globálně. (...) Nepovažujeme za konsekventní a sloužící harmonickému vývoji s organizací RVHP, abychom vytvářely takovéto vztahy, když neexistují žádné bilaterální vztahy k členským*

³⁴⁹ Nikolaj Vladimirovič Talyzin (*1931), ruský ekonom a politik, v letech 1975-1980 ministr komunikací, místopředseda Rady ministrů a stálý zástupce SSSR v RVHP, 1985-1988 předseda Gosplanu, 1986-1989 kandidát politbyra ÚV KSSS, patřil do Ryžkovovy technokratické skupiny.

³⁵⁰ Z pracovního překladu projevu N.V. Talyzina u příležitosti přípravy 36. zasedání RVHP v roce 1982 a řešení hospodářských otázek na nejvyšší úrovni, in: SAPMO-BArch DY 30/3007, .s 7.

³⁵¹ Direktive für die Durchführung inoffizieller Sondierungskontakte mit der EWG, in: SAPMO-BArch DY 30/3002, s. 2.

³⁵² Standpunkt der DDR zum weiteren Vorgehen gegenüber den Europäischen Gemeinschaften, In: SAPMO-BArch DY 30/3003, s. 1.

³⁵³ BAILEY-WIEBECKE, Ilka, Die Europäische..., s. 57.

zemím této organizace“.³⁵⁴ Dále se v dopise navrhovalo, aby byly rozhovory zahájeny nejdříve mezi ES a Sovětským svazem.³⁵⁵ Moskva se svými spojenci reagovala vlastním protinávrhem. Stálý představitel SSSR v RVHP Syčov v něm předeslal, že „*podpis deklarace o ustavení oficiálních vztahů a vytváření spolupráce mezi oběma organizacemi by mohly vzniknout výhodnější podmínky pro rozvoj bilaterálních vztahů mezi jednotlivými zeměmi RVHP a společenstvím*“.³⁵⁶

Na pracovním setkání stranických vůdců v Moskvě v listopadu 1986 vystoupil stálý sovětský zástupce RVHP a místopředseda Rady ministrů A. K. Antonov s komentářem, ve kterém kriticky srovnal obě evropské organizace: „*Pokud jde o vnější vztahy společenství, je naše situace zcela neuspokojivá. EHS má za sebou miliardové fondy, ohromnou materiální základnu a naše organizace nic, je na mezinárodní aréně bezbranná. To je třeba zásadním způsobem změnit. Copak za námi nestojí obrovská miliardová základna, výrobní potenciál, miliardové hodnoty?*“³⁵⁷ V ostrém kontrastu k Antonovovu vyjádření stojí výňatek z propagační brožury o RVHP, jenž byla vydána v tomto období v NDR: „*Mezi integračními procesy v kapitalismu a v socialismu se nenacházejí značné rozdíly jen v principech. Protiklady jako den a noc se odrážejí především v cílech a tudíž i na dopadech pro pracující dotyčných zemí. Nám jde o zlepšení životní úrovně lidí. V kapitalismu je integrační praxe určována honbou za maximálním ziskem.*“³⁵⁸

Již v září 1986 se v Ženevě sešly odborné skupiny, aby se dohodly na znění deklarace o ustavení oficiálních vztahů mezi RVHP a EHS. Bruselští zástupci potvrdili o tento krok principiální zájem, ale odmítli několik návrhů druhé strany. V EHS nepovažovali za potřebné zdůrazňovat úsilí o rozvoj obchodních vztahů mezi jednotlivými členskými státy a distancovali se také od vyhlášení, že by mohlo dojít

³⁵⁴ Text des Schreibens der Kommission der Europäischen Gemeinschaften an den Minister für auswärtige Angelegenheiten der UdSSR zur Frage der Normalisierung der Beziehungen des RGW und der UdSSR zur EWG, das dem sowjetischen Botschafter in Belgien am 6.2. d.J. übergeben wurde, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 1-2.

³⁵⁵ Text des Schreibens..., in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 2.

³⁵⁶ Dopis tajemníka RVHP Vjačeslava Syčova Willymu de Clerqovi, komisaři Evropských společenství pro zahraniční vztahy a obchodní politiku, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 1.

³⁵⁷ Návrh sovětské strany na postup v případě návrhů přestavby mechanismu socialistické ekonomické integrace a činnosti RVHP, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 23/86, bod schůze 2 (číslo 1656).

³⁵⁸ POLTEN, Heiko, Neue Schritte im RGW, Berlin 1985, s. 19.

k dohodě o spolupráci v konkrétních odvětvích.³⁵⁹ Byla přijata pouze obecná deklarace, která nicméně představovala první krok k možnému sblížení obou hospodářských uskupení v rámci oteplování mezinárodních vztahů v éře sovětské přestavby.

Postoj jednotlivých členů RVHP nebyl k oteplování vztahů mezi Radou a Evropským společenstvím jednoznačný. Přestože panovalo přesvědčení o ekonomických výhodách sblížení, z jednotlivých politologických a ekonomických studií lze vyčíst neutichající vliv politické propagandy: „*Státy RVHP vycházejí při představě o možnosti uzavřít dohodu mezi RVHP a ES z principu rovnoprávnosti. Proto jejich návrh předpokládá uzavření mnohostranné smlouvy mezi RVHP a ES a současně mnohostranné smlouvy mezi jednotlivými členskými státy EVHP a ES, mezi RVHP a jednotlivými členy ES a mezi ES a jednotlivými členy RVHP. Státy ES a Komise ES tento přístup odmítají a navrhují uzavírat rámcové dohody mezi ES jako celkem a jednotlivými členy RVHP. Tvrdí, že orgány RVHP nemají odpovídající pravomoci a proto ani nemohou být účastníky dohody, že nejsou kompetentním partnerem, že spolupráce mezi RVHP a ES by přinášela výhody jen socialistickým státům, že existuje rozdílná jurisdikce a principy činnosti, které neumožňují multilaterální spolupráci uskutečnit atd. Jedná se zřejmě nejen o známé argumenty buržoazní propagandy, ale současně o přístup, který vyloženě diskriminuje státy RVHP a má za cíl narušit jednotu socialistického společenství.*“³⁶⁰

Na 129. zasedání Výkonné komise Rady vystoupil předseda sovětského Gosplanu N. V. Talyzin s několika připomínkami vývoje organizace, přičemž pozornost věnoval také otázce dalšího postupu vůči Evropskému společenství: „*Bylo dohodnuto navrhnout Komisi ES před blížícími se konzultacemi spolupráci mezi RVHP a ES v následujících oblastech: věda a technika, doprava, ochrana životního prostředí, standardizace, elektrická energie, atomová energetika, statistika, prognóza.*“ Zároveň vyjádřil Talyzin zklamání nad tím, že se Rumunsko a Maďarsko odmítly zúčastnit na vypracování kolektivní strategie zemí RVHP vůči ES.³⁶¹

³⁵⁹ Information über die Ergebnisse der Verhandlungen von Expertendelegationen des RGW und der EG-Kommission zur Herstellung offizieller Beziehungen zwischen dem RGW und der EWG, in: SAPMO-BArch DY 30/3003, s. 1.

³⁶⁰ POLOUČEK, Stanislav, Kapitoly z politické ekonomie. Integrovaný procesy ve světové ekonomice a hospodářské vztahy mezi RVHP a ES, Ostrava 1987, s. 86.

³⁶¹ Information über die 129. Sitzung des Exekutivkomitees des RGW (Moskau, 10. – 11. Oktober 1988), in: SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 3.

Vývoj vztahů mezi ČSSR, NDR a ES

V šedesátých letech 20. století probíhala v československé akademické obci diskuse o směřování další západoevropské integrace a možnostech, jak by se na ní mohla ČSSR podílet. Pražský ekonom Vratislav Pavlát napsal o těchto úvahách krátkou studii s názvem *Současné rozbory západoevropské ,integrace‘*.³⁶²

Těžištěm československých zahraničně obchodních aktivit v kapitalistických zemích byla západní Evropa. Mimoevropské státy se podílely na začátku osmdesátých let 20. století na zahraničním obchodě ČSSR pouze 7,5 %, z toho Spojené státy 2,25 %.³⁶³ Následující tabulka prezentuje vývoj zahraničního obchodu s tzv. nesocialistickými zeměmi v letech 1970 až 1979:

Tabulka č. 11

*Podíl vyspělých kapitalistických zemí a států ES na zahraničním obchodě ČSSR v letech 1970 až 1984 (v milionech Kčs)*³⁶⁴

Ukazatel	1970	1975	1978	1980	1981	1982	1983	1984
Obrat celkem	53.910	97.367	131.683	161.703	173.965	189.491	206.850	227.967
vyspělé kapitalistické země	12.069	21.754	27.283	37.310	36.323	34.827	34.321	35.751
země ES	5.932	13.190	16.038	20.932	20.482	18.948	19.100	20.296

Z analýzy vyplývá, že zahraniční obchod Československa se státy ES v sedmdesátých letech 20. století rychle rostl, ale v letech 1980 až 1984 nastala stagnace vzájemného obchodu, kterou je možné chápat jako jeden z důsledků zvýšeného napětí mezi Sovětským svazem a Spojenými státy a zhoršující se schopností ČSSR

³⁶² PAVLÁT, Vladislav, *Současné rozbory západoevropské ,integrace‘*, Praha 1961. I v další literatuře se existence západoevropských integračních organizací hodnotí z věcného hlediska a v pracích není zřetelný vliv politické propagandy. Srov. CHYTILOVÁ, Blažena; PAVLÁT, Vladislav; ZEMANOVÁ, Rudolfin, *Některé problémy západoevropské integrace. Příspěvky ke kvantifikaci účinků mezinárodní ekonomické integrace*, Praha 1969.

³⁶³ POLOUČEK, Stanislav, *Kapitoly z politické ekonomie. Integrační procesy ve světové ekonomice a hospodářské vztahy mezi RVHP a ES*, Ostrava 1987, s. 94.

³⁶⁴ *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1985*, Praha 1985, s. 456.

konkurovat kapitalistickým zemím na světových trzích. Další příčinu, již byla propůjčována ideologická důležitost, uvádí Stanislav Polouček: „*Přestože je Československo smluvním a dokonce zakládajícím členem GATT, na dovozy z ČSSR do ES je uplatňována celá řada ochranných a diskriminačních opatření, jako kontingentace, požadování dovozních licencí i na liberalizovaná zboží, antidumpingová řízení, se kterými se ČSSR i ostatní socialistické státy nesečívají kromě ES a USA nikde jinde na světě.*“³⁶⁵ Již N. S. Chruščov tvrdil, že obchod států RVHP se Západem by mohl být mnohem větší, kdyby „*západní mocnosti přestaly dělat potíže a necvičily si svou vůli mařením ‘věčné spolupráce’ se socialistickými zeměmi*“.³⁶⁶

Na rozdíl od československých vztahů se západní Evropou byly východoněmecké obchodní zájmy daleko více specifické, protože existovaly dva německé státy.³⁶⁷ SRN vnímala relace s východním Německem od počátku jako zvláštní druh obchodních vztahů, které nebyly totožné s pojmem běžného zahraničního obchodu, neboť NDR nebylo zahraničí a její obyvatelé byli Němci ve smyslu Základního zákona.³⁶⁸ Berlín požíval zvláštní výhody, které ostatní země východního bloku neměly. Dovoz z NDR nepodléhal žádným cłům a export ze SRN byl místo běžných 3 až 6 % zdaňován 5,5 až 11 %, což jen v roce 1982 znamenalo pro Bonn ztrátu 310 milionů marek.³⁶⁹ Stanovisko NDR k ustavení oficiálních kontaktů mezi RVHP a ES dokumentuje návrh Günthera Kleibera G. Mittagovi v únoru 1986: „*Stanovisko NDR k dalšímu jednání vůči Evropským společenstvem (...) bude potvrzeno jako podklad ke konzultacím a dohodám mezi SSSR a jiným zemím RVHP. V otázce politického uznání*

³⁶⁵ POLOUČEK, Stanislav, Kapitoly..., s. 97.

³⁶⁶ JUNG, Lothar, Die Annäherung..., s. 166.

³⁶⁷ Problematiku vztahů NDR a ES podrobně zpracoval v roce 1991 ve své podrobné disertační práci Klaus-Peter Schidt. Srov. SCHMIDT, Klaus-Peter, Die Europäische Gemeinschaft aus der Sicht der DDR, Hamburg 1991.

³⁶⁸ Území NDR bylo bonnskou ústavou považováno za část Německa, která se dočasně nacházela mimo jurisdikci spolkové vlády. Po včlenění tzv. nových spolkových zemí do SRN byla tato klauzule z ústavy odstraněna. Byla nahrazena preambulou: „*Němci v zemích Bádensko-Württembersko, Bavorsko, Berlín, Braniborsko, Brémy, Hamburg, Hesensko, Meklenbursko-Přední Pomořansko, Dolní Sasko, Severní Porýní-Vestfálsko, Porýní-Falc, Sársko, Sasko, Sasko-Anhaltsko, Šlesvicko-Holštýnsko a Durynsko se ve svobodném hlasování rozhodli naplnit jednotu a svobodu Německa. Tím platí tento Základní zákon pro celý německý lid.*“ Srov. Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland, Paderborn 2002, s. 5.

³⁶⁹ NAKATH, Detlef, War die DDR „heimliches EG-Mitglied“? In: Die DDR-Wirtschaft in den 80er Jahren. Kolloquium anlässlich des 75. Geburtstages von Siegfried Wenzel, Berlin 2005, s. 35.

ES a ustavení oficiálních vztahů evropských států RVHP s Evropskými společenstvími musí být před rozhodnutím v RVHP konzultována sovětská strana. ³⁷⁰

³⁷⁰ Vorlage für das Politbüro des ZK der SED. Betreff: Standpunkt der DDR zum weiteren Vorgehen gegenüber den Europäischen Gemeinschaften, in: SAPMO-BArch DY 30/3003, s. 1.

VI. RVHP a přestavba

Příklady dílčích reforem jednotlivých členů RVHP

Snaha reformovat RVHP se pravidelně objevovala po Stalinově smrti, tedy přibližně od poloviny padesátých let. K prvnímu zásadnímu ekonomickému experimentu se odvážilo polské stranické vedení, když v roce 1957 vytvořilo nezávislou Hospodářskou radu, instituci, jenž neměla být integrována do byrokratického aparátu, nýbrž fungovat jako poradní orgán vlády v oblasti ekonomických inovací. Členy rady byli intelektuálové a hospodářští odborníci, kteří se zabývali problémem možné decentralizace a s tím souvisejícím vzestupem výkonnosti polské ekonomiky. Výsledky pak měly posloužit jako vzor pro ostatní členy RVHP. Řešení v podobě tzv. socialistického trhu, tedy implikování tržních mechanismů v socialistickém systému, bylo předloženo veřejnosti na konci roku 1957, bylo ostře kritizováno především konzervativní NDR, kde již samostatné slovo „trh“ považovali za kacířskou myšlenku a polský návrh v plné míře odmítli.

V tom samém období začal také československý ekonomický experiment. Nutnost změn dozrála v roce 1956 celostátní stranickou konferencí, na které byla nastolena otázka zásadních změn v hospodářském řízení. Vznikly podklady pro tzv. Rozsypalovu reformu³⁷¹, která se postupně realizovala do roku 1960. Jejím základem byl decentralizace ústředního řízení prostřednictvím slučování podniků do výrobně hospodářských jednotek nebo vedoucích podniků, který řídil své menší pobočky. Cílem bylo co nejvíce sjednotit koncepci rozvoje daného oboru ne jedním místem, především ve strojírenském a spotřebním průmyslu. U závodů, které byly příliš malé, než aby některý z nich mohl převzít vedoucí roli, vznikala sdružení podniků, která koordinovala společný odbyt výrobků, jejich vývoj a výzkum. Tato forma slučování se uplatnila v potravinářském a spotřebním odvětví. Ministerstva se již více neměla zabývat přímým řízením podniků, nýbrž pouze vytvářet dlouhodobé a střednědobé plány pro jednotlivé obory. Důležitým prvkem reformy byla také nová mzdová politika, jejíž zásadou bylo zvýšení úlohy centrálně stanovených mzdových tarifů.³⁷²

³⁷¹ Kurt Rozsypal (1916), náměstek Státní plánovací komise a poslanec České národní rady.

³⁷² Srov. ŠULC, Zdislav, *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*, Brno 1998, s. 25-26.

Základní nedostatky a nedomyšlení Rozsypalovy reformy vedly k tomu, že třetí pětiletka na léta 1961 až 1965 se brzy po své, začátku kompletně zhroutila. Přestože lze spatřovat důvody také ve vnějších faktorech, jako byla částečná mobilizace v čase berlínské a karibské krize, ve stranickém aparátu převládlo mínění, že jen částečné změny direktivního plánu na povzbuzení ekonomického růstu dle představ státu nestačí. Poprvé od roku 1948 se proto začalo mluvit o úloze trhu v socialistické společnosti, jejíž dobudování bylo v roce 1960 oficiálně oznámeno v nové ústavě země. Přestože byly experimenty ve všech socialistických zemích neúspěšné, ekonomické myšlení se poprvé odklonilo od extenzivní hospodářské výstavby ke kvalitativním zlepšením.

Stav, v jakém se RVHP nacházela na počátku osmdesátých let, trefně popsal německý historik a ekonom Christian Meier: „*Téměř čtyři desetiletí po svém založení 18. ledna 1949 se Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) stěžuje jako integrované multilaterální hospodářské společenství, nýbrž jako systém tří spolu souvisejících skupin státních vztahů, jenž fungují na bilaterální úrovni v rámci obchodu a produkce, a to ještě se sestupující tendencí.*“³⁷³ Organizace Rady již nebyla politicky a zájmově tak pevná, jako tomu bylo po celá sedmdesátá léta. Ještě krátce před svou smrtí si L. I. Brežněv na zasedání politbyra 9. září 1982 stěžoval: „*Musím říci, že značně roste nespokojenost našich přátel s prací RVHP. Pociťujeme ji i my. (...) Jádrem problému je v tom, že způsob spolupráce, který se zrodil před třiceti lety při vzniku této organizace, již zastaral. Naši spojenci se snaží lépe spojovat direktivní formy řízení s využitím ekonomických nástrojů a stimulů, zřikají se přílišné centralizace...*“³⁷⁴ V roce 1983 charakterizoval německý ekonom a politolog Raimund Dietz RVHP jako politicky integrovaný region, „*jenž se skládá s nerovných partnerů. SSSR je jednoznačně dominantní moc, což vede k asymetrickým závislým vztahům uvnitř regionu. Jen si představme to relativní množství obyvatelstva, množství zdrojů, potenciály průmyslové a politické. Jelikož nerovnost mezi partnery, jejichž cílem je zachovat si svou identitu, působí obecně protiintegračně, může takové uskupení držet pohromadě jen v důsledku silného politického tlaku, tak jako je konec konců jeho vznik důsledkem politické katastrofy (druhá světová válka)*“.³⁷⁵

³⁷³ MEIER, Christian, *Der RGW: Wirtschaftsgemeinschaft oder Instrument sowjetischer Hegemonialpolitik?* Köln 1986, s. 7.

³⁷⁴ DURMAN, Karel, *Útěk...* s. 326.

³⁷⁵ DIETZ, Raimund, *Wer gewinnt im COMECON-Handel?* In: *Osteuropa-Info* Nr. 60. *Beziehungen im RGW*, Berlin; Hamburg 1985, s. 9.

S výjimkou Rumunska a Maďarska nikdo ze sovětských satelitů nezpochybňoval nutnost existence a dalšího vývoje RVHP.³⁷⁶ V červnu 1984 se v Moskvě uskutečnilo vrcholné setkání stranických a vládních šéfů zemí RVHP, jenž bylo původně plánováno na rok 1981, ale kvůli narůstajícím sporům mezi východoevropskými zeměmi muselo být několikrát odloženo. Konference byla především dílem Konstantina Ustinoviče Černěnka³⁷⁷, Brežněvova „ideového dědice“, jenž si v neostalinském duchu od setkání sliboval obnovení discipliny východoevropských satelitů vůči Kremlu.³⁷⁸ Ti členové, kteří odebírali nejvíce sovětských surovin a energie, se na konferenci zavázali vyrábět především zboží, které potřeboval Sovětský svaz. Rezoluce ze schůzky obsahovala vyjádření, že země RVHP „budou rozvíjet strukturu výroby a exportu tak, aby zásobovaly SSSR produkcí, kterou potřebuje, (...) zvláště potravinami a průmyslovým spotřebním zbožím, některými typy stavebních materiálů a vysoce kvalitními stroji i zařízeními, dosahujícími světových technologických parametrů“.³⁷⁹ Politicky si odběr výrobků ve středoevropských členských zemích zajistil bilaterálními smlouvami s platností do roku 2000. Moskva ovšem nebyla ochotna paritně zvýšit své vlastní dodávky do spřátelených zemí.

Gerhard Schürer, místopředseda ministerské rady NDR a předseda Státní plánovací komise psal z Minska, kde se potkal s předsedou Státní plánovací komise SSSR N. K. Bajbakovem: „Soudruhovi Baibakovovi byl předán seznam exportů strojní výroby NDR v ceně vyšší než jednu miliardy rublů, které představují pro SSSR záležitost nejnnutnější potřeby. (...) Soudruh Vorov, který se rozhovoru také zúčastnil, řekl, že SSSR tyto výrobky nutně potřebuje a má další dovozní nároky (...) ve výši cca. 1,3 - 1,5 miliard rublů, ale dosud se k zaplacení pro NDR nenašly potřebné vývozní položky. (...) Při současných surovinových možnostech je prý sotva možné spatřovat možnosti pro zvýšení dodávek ze SSSR.“³⁸⁰ Moskevská schůzka také zavazovala všechny evropské členy RVHP pomáhat Vietnamu, Mongolsku a Kubě, aby mohly v dalším desetiletí dosáhnout

³⁷⁶ Podrobněji srov. IRMANOVÁ, Eva, Kádárismus – vznik a pád jedné iluze, Praha 1998.

³⁷⁷ Konstantin Ustinovič Černěnko (1911-1985), sovětský politik, po druhé světové válce byl vedoucím oddělení propagandy v moldavském ústředním výboru, kde se seznámil s Brežněvem, jehož později následoval do Moskvy. Tam patřil do skupiny jeho věrných přátel. Po odstranění Chruščova upevnil svou pozici v politbyru ÚV KSSS. Na krátké období 1984-1985 generální tajemník ÚV KSSS a předseda prezídia Nejvyššího sovětu.

³⁷⁸ BERNER, Wolfgang, Reformdruck..., s. 16.

³⁷⁹ DURMAN, Karel, Útěk..., s. 327.

³⁸⁰ Rozhovor se konal při příležitosti 35. zasedání plánovací komise RVHP 18. dubna 1985, Information über ein Gespräch mit Genossen N. K. Baibakow, in: SAPMO – Barch, DY 30/3002, s. 1-2.

jejich ekonomické úrovni: „Členské země RVHP byly zajedno v rozhodnutí uplatnit v široké míře různé, vzájemně dohodnuté, vícestranné formy spolupráce se SRV, Kubánskou republikou a MLR, mezi jiným na základě kompenzací a zakládáním společných podniků.“³⁸¹

³⁸¹ Beschluß der Wirtschaftsberatung der Mitgliedsländer des RGW auf höchster Ebene, in: SAPMO – Barch, DY 30/3002, .s 24.

NDR: Konzervativní nebo reformní?

V kapitole *Geneze vývoje RVHP* jsme konstatovali zásadní odpor východoněmeckého politického vedení vůči Gorbačovovu naléhání na změny uvnitř socialistického systému. Postoj SED ale nebyl naprosto odmítavý. V NDR se setkal nástup M. S. Gorbačova s příznivou reakcí, protože první snahy nového generálního tajemníka akcentovaly potřebu změny kurzu v zahraniční a bezpečnostní politice sovětského bloku. Berlín již od sedmdesátých let přistupoval k zahraniční agendě pro západní Evropu jinak, než ostatní členové Rady. Erich Honecker na konferenci o evropské bezpečnosti v létě 1975 ve svém projevu vyhlásil: „*Fórum štátov tu zhromaždených potvrdzuje obrat od studenej vojny k uvoľneniu. (...) Teraz sú v podstate vyriešené problémy, ktoré zaťažovali v povojnovom období vzťahy medzi štátmi. Ako socialistický štát v srdci Európy (...) prikladáme prvoradý význam bezpečnosti. (...) Našou úlohou je navždy vypuditi agresiu a vojnu zo života európskych národov.*“³⁸² V květnu 1980 navrhl kancléři Helmutovi Schmidtovi společnou politiku středních a menších evropských států namířenou proti konfrontační rétorice Washingtonu a Moskvě.³⁸³ Zlepšování vztahů se Spolkovou republikou a následně i dalšími kapitalistickými státy bylo dlouhodobým cílem východoněmecké propagandy a ladilo tudíž s programem tzv. nového myšlení v SSSR. NDR přicházela s novými iniciativami, které měly otupit ostré rozpory se Západem, především v otázce rozmístění raket Pershing-2 v Evropě a Gorbačov to na rozdíl od svých předchůdců oceňoval.

Až XI. sjezd SED odhalil rozdíly v představách sovětských a východoněmeckých komunistů. Zatímco Gorbačov ve svém projevu na XVII. sjezdu KSSS kritizoval dosavadní vývoj v sovětské ekonomice a společnosti, Honeckerova řeč byla sebevědomá a plná přehnaného optimismu.³⁸⁴ Gorbačov sice uznával sílu východoněmecké ekonomiky, ale kritizoval Honeckerovu samolibost a požadoval od vedení NDR více kritického myšlení. Německý politolog Gerd Meyer popsal Honeckerovu pozici jako konzervativní autoritarismus mocenské elity, která „*chtěla dosáhnout politické stability a hospodářských inovací bez zásadní reformy politického systému*“.³⁸⁵

³⁸² CHŇOUPEK, Bohuslav, *Memoáre...*, s. 353-354.

³⁸³ DURMAN, Karel, *Útěk...*, s. 287.

³⁸⁴ OLDENBURG, Fred, *The Impact of Gorbachev's Reform on the GDR*, Köln 1988, s. 5-6.

³⁸⁵ MEYER, Gerd, *Die DDR-Machtelite in der Ära Honecker*, Tübingen 1991, s. 402.

Ač bylo východní Německo ve svém postoji vůči přehodnocování minulosti rigidní, aktivně se zasazovalo o reformování nefunkčních článků organizace Rady. Po moskevském setkání generálních tajemníků v listopadu 1986 vypracovalo oddělení plánování a financí ÚV SED návrhy na zlepšení práce RVHP. V několika bodech byly vytyčeny hlavní úkoly, mezi nimiž zastávala nejdůležitější místo koordinace plánů národních ekonomik jako hlavní metoda socialistické hospodářské integrace. Stěžejní byl dále plán na zvýšení míry výzkumně technické spolupráce za účelem dosažení technické úrovně na Západě. V otázce ekonomických vztahů v rámci Rady východní Němci navrhovali zachovat vzájemné výhody prostřednictvím dohodnutého tvoření cen a s tím související posílení úlohy převoditelného rublu jako kolektivní měny všech členských zemí. Vztah převoditelného rublu k západním světovým měnám text návrhu komentoval slovy: „*Kurz převoditelného rublu ke kapitalistickým měnám musí být jako důležitý předpoklad pro zajištění ekvivalence ve vzájemném zúčtování v neustálé závislosti na reálných podmínkách.*“³⁸⁶ Kromě toho NDR navrhovala snížit počet různých komisí a stálých komisí z 36 na 12.³⁸⁷ Východoněmecké návrhy se však neselekaly s příznivým ohlasem a například o otázce spojení Plánovací a Výkonné komise Gerhard Schürer ve zprávě politbyru UV SED napsal, že „*Tyto návrhy byly předloženy, protože mohou být zásadní úkoly Plánovací komise zpracovávány a realizovány plynuleji spojenou komisí. Při poradách o zlepšení práce RVHP nebyl tento návrh NDR podpořen žádnou zemí RVHP. (...) Zástupci NDR v Plánovací komisi RVHP a jejích orgánech musí nadále využít všech možností působit konstruktivními návrhy proti přebyrokratizování Plánovací komise RVHP.*“³⁸⁸

Honecker se v roce 1991 v moskevském exilu k dané problematice vyjádřil: „*NDR se mohla podílet jen v nedostatečné míře na rozsáhlé mezinárodní dělbě práce. Přes poměrně velké úsilí, například v oblasti elektroniky, výroby lokomotiv, chemie, nepodařilo se jí vybudovat na světovém trhu všestranně způsobilou produkci. Největší překážkou byl COCOM. NDR byla, jak svým pokrokem, tak svými potížemi, nejlépe spojena s RVHP a jejími možnostmi. Síla RVHP však vesměs nestačila držet krok*

³⁸⁶ Vorschläge der DDR zur Verbesserung der Arbeit des RGW, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 6.

³⁸⁷ Práce RVHP v stálých orgánech se měla soustředit na vědu a techniku, strojírenství, elektroniku a počítačovou techniku, elektroenergetickou ekonomiku a jadrovou energetiku, média a zpravodajství, dopravu, zdravotnictví, ochranu životního prostředí, standardizaci, zahraniční obchod a technickou podporu rozvojovým zemím, valutové a finanční vztahy a statistiku. Srov. SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 335.

³⁸⁸ Zur Wirksamkeit des RGW-Planungskomitees, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 4-5.

s mezinárodním vývojem.³⁸⁹ Východoněmecké teze reagovaly na setkání stranických představitelů zemí RVHP v Moskvě v listopadu 1986. Sovětští zástupci na čele s Antonovem nastolili otázku přestavby dosavadního způsobu integrace s návrhy, jak na takové podněty reagovat. Za nejdůležitější považovali zakládání přímých vztahů mezi podniky, nebo dokonce zakládání společných podniků, což však nebyl nový návrh, ale až do osmdesátých let na jeho realizaci nebyl kladen důraz.³⁹⁰ Trefně formulované kritice byla podrobena dosavadní forma práce jednotlivých orgánů Rady: „*Dnes pracujeme ve třístupňovém schématu (podniková sféra a ústavy, odvětvová ministerstva, mezivládní vztahy). Tuto situaci musíme důsledně analyzovat a najít z ní východisko. (...) Sekretariát RVHP by měl představovat štáb ekonomiky socialismu. Při tom je o něm málo skutečných odborníků, kteří by byli schopni vypracovávat koncepce, proto jsou tyto práce přesouvány na státní orgány jednotlivých zemí.*“³⁹¹ Antonov popsal sekretariát jako pasivní orgán, který nemůže řešit žádné zásadní a konkrétní otázky, protože specializace a kooperace přísluší plánovacím orgánům a specializovaným komisím. Sekretariátu podle Antonova nezbývalo než pouze hodnotit a posuzovat prognózy a programy. Na závěr věnoval poznámku komplikacím se specializací: „*Technická úroveň specializace je nízká a i v konkrétních programech plánujeme technické zaostávání. To nemůžeme dále připustit, našemu obrovskému výrobnímu potenciálu musí odpovídat i technická úroveň.*“³⁹²

³⁸⁹ HONECKER, Erich, *Poslední zpověď*, Praha 1994, s. 93.

³⁹⁰ Návrh sovětské strany na postup v případě návrhů přestavby mechanismu socialistické ekonomické integrace a činnosti RVHP, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 23/86, bod schůze 2 (číslo 1656).

³⁹¹ Tamtéž.

³⁹² Tamtéž.

Závěr

Rok 1987 byl již obdobím, kdy se v samotném Sovětském svazu, Maďarsku a částečně i Polsku se začalo experimentovat se zaváděním prvků tržně ekonomických vztahů. Na poradě tajemníků ústředních výborů pro ekonomické otázky 1. a 2. září 1987 překvapilo členy schůzky prohlášení maďarského zástupce o záměru zavést daně z příjmu.³⁹³ Všechny delegace se však shodly v otázce měnové politiky RVHP a souhlasily s přechodem od dohodnutých kurzů národních měn a převoditelného rublu k volné konvertibilitě.³⁹⁴ Už při zběžné analýze textu je však nasnadě konstatování, že kromě posledně jmenovaného návrhu schůzka nic zásadního neřešila. Podle západních ekonomů potřebovala Rada především zásadní oživení funkcí vztahů zboží a peněz na vnitřním trhu zemí RVHP, ale také v zahraničním obchodě organizace. Zároveň považovali za důležité ekonomické otevření se států Rady investicím ze Západu.³⁹⁵

Plány Evropského společenství vytvořit jednotný trh a institucionální změny obsažené v Jednotném evropském aktu, Schengenská smlouva z roku 1985 o odstranění hraničních kontrol osob a zboží a úvahy o jednotné měnové unii³⁹⁶ vyvíjely nepřímý tlak na politiky ve východním bloku. Tématem 44. zasedání Rady byla podpora jednotného trhu RVHP a možnosti, jak cílu dosáhnout: větší důraz na vztah peněz a zboží, přímé vztahy ve vědě, technice a výrobě mezi podniky a regiony, společné závody a mezinárodní sdružení. Účastníci zasedání vyslovili potřebu zavedení plné převoditelnosti národních měn a větší využití sovětského rublu k vzájemnému zúčtování. Reálné kurzy východoevropských měn a rublu k americkému dolaru, libře nebo francouzskému franku se měly pozitivně odrazit na přípravě prostoru RVHP přijmout společný trh a zvýšit konkurenceschopnost na Západě.³⁹⁷ Vedení NDR s návrhem souhlasilo, ale zůstalo skeptické: *„Sjednocený trh musí dostat přednosti socialistického plánovaného hospodářství na vyšší stupeň působení a zajistit vzájemný*

³⁹³ Informace z porady tajemníků ústředních výborů komunistických a dělnických stran členských států RVHP pro ekonomické otázky v Sofii, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P44/87, bod schůze: 3 (číslo 3307).

³⁹⁴ Tamtéž.

³⁹⁵ DIETZ, Raimund, *Wer gewinnt...*, s. 10.

³⁹⁶ Podrobně HORČIČKA, Václav; KOVÁŘ, Martin, *Dějiny evropské integrace II*, Praha 2005, s. 88-91.

³⁹⁷ Zur Bildung eines vereinigten Marktes der RGW-Länder und den damit verbundenen Fragen der Konvertierbarkeit ihrer Währungen, in: SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 2.

*prospěch pro všechny zúčastněné. Sjednocený trh zemí RVHP se musí principiálně lišit od způsobu fungování kapitalistických integračních seskupení, nemůže být kopií společného vnitřního trhu, jaký plánují vybudovat od roku 1992 státy ES.*³⁹⁸ Zavedení společného trhu si vyžadovalo zřízení celní unie, o což oficiálně požádal polský ministr zahraničního obchodu v lednu 1987 na zasedání Stálé komise RVHP pro zahraniční obchod. Většina delegátů s polským návrhem na vytvoření expertní komise, jenž by posoudila reálnost celní unie v podmínkách socialistické ekonomické integrace, souhlasila. Negativně se vyjádřily pouze rumunští a východoněmečtí zástupci: „*Rumunská delegace vysvětlila, že na základě rozdílnosti zájmů členských států RVHP v otázkách importní politiky je vypracování jednotného celního tarifu RVHP nemožné a tím odpadá nutnost vytvářet nějakou expertní skupinu.*“ Rumuni právem tvrdil, že na centrálně tvořené ceny na vnitřních trzích by centrální tarify neměly žádný účinek.³⁹⁹ Delegace z NDR se vyjádřila podobně: „*Vytvoření celní unie není potřebné. Nenasazování celních tarifů v zahraničně obchodních vztazích s nesocialistickým hospodářským prostorem nevedlo pro NDR k žádným ekonomickým nevýhodám.*“⁴⁰⁰ Skepsi východního Německa o prohlubování východoevropské integrace dokumentuje též dopis Günthera Kleibera⁴⁰¹, který v srpnu 1988 informoval Günthera Mittaga o narůstajících rozdílech v ekonomickém a vědeckotechnickém potenciálu členů Rady: „*Zčásti se rozdíly od poloviny sedmdesátých let zvětšily. To se týká zvláště PLR, ale také MLR a dokonce SSSR ve srovnání s NDR, měřeno podle vytvořeného národního důchodu na hlavu.*“⁴⁰² Jako jeden z příkladů dokument uvádí průměrnou měsíční mzdu v evropských zemích RVHP ve srovnání se stavem v NDR:

³⁹⁸ Zur Bildung eines vereinigten Marktes..., in: : SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 3.

³⁹⁹ Bericht über die Ergebnisse der 74. Tagung der Ständigen Kommission des RGW für Außenhandel und der 53. Tagung der Ständigen Kommission des RGW für die Koordinierung der Technischen Unterstützung und Zusammenarbeit mit Entwicklungsländern, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 5.

⁴⁰⁰ Bericht über die Ergebnisse der 74. Tagung..., in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 5.

⁴⁰¹ Günther Kleiber (*1931), východoněmecký politik, původním povoláním strojvedoucí a elektrikář, později vystudoval několik technických vysokých škol, v letech 1973-1986 ministr obecného, zemědělského a dopravního strojírenství, 1984-1989 člen politbyra ÚV SED, 1986-1988 stálý zástupce NDR v RVHP, po pádu režimu nezaměstnaný, několikrát souzen a vězněn za zneužití pravomocí veřejného činitele a spoluodpovědnost za hraniční režim NDR.

⁴⁰² Zur Bildung eines vereinigten Marktes..., in: : SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 3.

Tabulka č. 15

Průměrná měsíční mzda v evropských zemích RVHP v roce 1987 (uvedeno ve východních markách)⁴⁰³

Polsko	1.100 M
NDR	1.039 M
Maďarsko	1.006 M
ČSSR	991 M
Bulharsko	775 M
SSSR	628 M
Rumunsko	nejsou údaje

Srovnání finančních příjmů občanů jednotlivých členských států Rady a nevyrovnaná nabídka zboží vyvolávala v Berlíně obavy, že by se silně projevilo odkupování určitého spotřebního zboží zahraničními občany s lepšími příjmy. Sám Kleiber napsal v březnu 1987 Antonovovi dopis, v němž opakoval nesouhlas se směřováním k celní unii: „Podle našeho mínění není navrhované vytvoření celní unie zemí RVHP účinným prostředkem ani na regulaci obchodu mezi nimi, ani na zdanování obchodu s kapitalistickými státy.“⁴⁰⁴ Předseda Gosplanu Talyzin na negativní odezvy ze strany spojenců reagoval vyhlášením, že přechod ke sjednocenému trhu nebude v EHS následován všemi státy stejně, nýbrž na bázi dobrovolnosti a zainteresovanosti. Tak si Sovětský svaz představoval sjednocený trh i v RVHP.⁴⁰⁵

Se závěry 44. zasedání všichni členové kromě Rumunska souhlasili, ale snažili se jejich uplatnění odsunout. Volná převoditelnost měn byla považována za důležitou, ale všichni se obávali ztráty kontroly nad plánovaným vývojem národních ekonomik. Směnitelnost by mohla podle konzervativních ekonomů vést ke kurzovním a úrokovým manipulacím, spekulacím, nekontrolovatelné inflaci atd.⁴⁰⁶ Důležitá pro organizaci byla především převoditelnost rublu jako hlavní zúčtovací jednotky, ale bez konvertibility národních měn nemohlo využití XTR dosáhnout roli ECU v západní Evropě.

⁴⁰³ Zur Bildung eines vereinigten Marktes..., in: : SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 4.

⁴⁰⁴ Z dopisu Günthera Kleibera ze 17. března 1987 A. Antonovovi, in: SAPMO-BArch DY 30/3004, s. 3.

⁴⁰⁵ Information über die 129. Sitzung des Exekutivkomitees des RGW (Moskau, 10. – 11. Oktober 1988), in: SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 6.

⁴⁰⁶ Zur Bildung eines vereinigten Marktes..., in: : SAPMO-BArch DY 30/3006, s. 6.

Na konci sledovaného období zejména Sovětský svaz vyvíjel skrze sovu politiku přestavby úsilí přenést do reality zamýšlené změny. V následujícím roce východní Evropu ovšem zasáhly politické změny takového rozsahu, že zcela zastavily a posléze demontovaly organizaci, jenž byla postavena na mocenskopolitických základech Postupimské konference po druhé světové válce. Se vznikem, respektive obnovením pluralismu ve východní Evropě demokraticky zvolené vlády nejevily zájem na dalším rozvoji RVHP. Již v lednu 1990 požadovaly Polsko, Maďarsko a Československo na sofijském zasedání okamžité rozpuštění Rady.⁴⁰⁷ Samotný Sovětský svaz zápasil s vlastní existenční krizí a o další osud organizace byl pro něj záležitostí druhořadého významu. Pokusy některých ekonomů a politiků přisoudit RVHP ve změněném geopolitickém rozložení novou identitu již byly iluzivní. Na nejkratším zasedání Rady v historii 28. června 1991 v Budapešti bylo rozhodnuto o jejím rozpuštění.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ DURMAN, Karel, Útěk..., .s. 453.

⁴⁰⁸ Neexistuje přesné datum rozpadu RVHP, bylo dohodnuto, že organizace přestane formálně existovat a její součásti zaniknou do devadesáti dnů od rozhodnutí. Srov. BIDELEUX, Robert; JEFFRIES, Ian, A History of Eastern Europe: Crisis and Change, Routledge 1998, s. 582.

Resumé

Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) byla organizací, která vznikla spíše z politických než hospodářských důvodů. V prvních letech své existence byla mocenským nástrojem Sovětského svazu k hospodářskému ovládnutí zemí východní Evropy a později začala působit jako prostředek tzv. socialistické ekonomické integrace. V ní sehrály nejdůležitější roli Německá demokratická republika a Československo, neboť byly průmyslově nejvyspělejšími státy sovětského bloku. Jejich ekonomika podporovala zaostalejší spojenecké země a posléze i státy Třetího světa, které se hlásily ke komunistické ideologii. Časté srovnávání RVHP k západoevropské integraci vedlo k tomu, že se východní blok snažil navázat spolupráci s Evropským společenstvím a napodobit jeho úspěchy. Analýza však ukázala nesmyslnost těchto pokusů. Východní blok nebyl schopen reformovat svou instituci hospodářské integrace a zánik totalitních režimů vedl k rozpadu RVHP.

The Council for Mutual Economic Assistance (Comecon) was an organization which was founded much more because of political than economic reasons. During the first years of its existence it was a soviet power instrument to control the economics of the Eastern Europe and later it became a middle o so called socialist economic integration. The most important part in it played the German Democratic Republic and Czechoslovakia, countries with the best developed industry in the soviet bloc. Their economies supported less developed allied countries and lastly also the Third world countries which assumed the idea of communism. Often comparisons of the Comecon to the West European integration caused that the Eastern bloc tried to establish cooperation with the European Economic Community and to imitate its success. But an analysis has shown the pointlessness of these attempts. The Eastern bloc wasn't able to reform its institution for an economic integration and the downfall of totalitarian regimes automatically led to the Comecon decline.

Seznam použitých pramenů a odborné literatury

Nevydané prameny

Das Bundesarchiv, Berlin

Stiftung Archiv für Partei- und Massenorganisationen

1. Abkommen über die Zusammenarbeit bei der Schaffung zusätzlicher Kapazitäten in der Erdölindustrie der UdSSR vom 26. 7. 1975, in: SAPMO-BArch DY 30/vorl. SED/20329
2. Bericht über die Ergebnisse der 74. Tagung der Ständigen Komision des RGW für Außenhandel und der 53. Tagung der Ständigen Komission des RGW für die Koordinierung der Technischen Unterstützung und Zusammenarbeit mit Entwicklungsländern, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
3. Beschluß der Wirtschaftsberatung der Mitgliedsländer des RGW auf höchster Ebene, in: SAPMO – BArch, DY 30/3002
4. Direktive für die Durchführung inoffizieller Sondierungskontakte mit der EWG, in: SAPMO-BArch DY 30/3002
5. Dopis Günthera Kleibera ze 17. března 1987 A. Antonovovi, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
6. Dopis Horsta Wambutta Günteru Ehrenspergerovi z 11. září 1974, in: SAPMO-BArch DY 30/vorl. SED/20329
7. Dopis tajemníka RVHP Vjačeslava Syčova Willymu de Clerqovi, komisaři Evropských společenství pro zahraniční vztahy a obchodní politiku, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
8. Empfehlungen für Gespräche mit Haile Mengistu Meriam, in: SAPMO-BArch 30/3156
9. Erste Schätzung zu den Dokumenten fuer die Nationale revolutionaere Entwicklungskampagne in Aethiopien. In: SAPMO-BArch DY 30/3156
10. Forderungen zur Verbesserung des nichtkommerziellen Kurses der Mark der DDR gegenüber den Währungen anderer RGW-Länder, die im Protokoll der 49. Tagung der Ständigen Kommission des RGW für Valuta- und Finanzfragen von der DDR-Delegation erhoben wurden, in: SAPMO-BArch DY 30/3006, příloha

11. Gespräch von G. Hanisch mit dem Generalkonsul der DDR in Varna, G. Hanisch, in: SAPMO-BArch DY 30/3007
12. Informace o rozhovorech ministerstva zahraničního obchodu s Gesessem Wolde Kidanem ze 17. února 1978, in: SAPMO-BArch DY 30 IV 2/2.033/121
13. Informační dopis Gerharda Weisse Güntheru Mittagovi 2. května 1983, in: SAPMO-BArch DY 30/3007
14. Information über den Realisierungsstand des Maßnahmeplanes zur Durchführung des Protokolls über die Beratung der Vorsitzenden der Ministerräte der DDR und der UdSSR am 13. 6. 1974, in: SAPMO-BArch DY 30/vorl. SED/20329
15. Information über die Ergebnisse der Verhandlungen von Expertendelegationen des RGW und der EG-Kommission zur Herstellung offizieller Beziehungen zwischen dem RGW und der EWG, in: SAPMO-BArch DY 30/3003
16. Information über die 129. Sitzung des Exekutivkomitees des RGW (Moskau, 10. – 11. Oktober 1988), in: SAPMO-BArch DY 30/3006
17. Information über ein Gespräch mit Genossen N. K. Baibakow, in: SAPMO – BArch, DY 30/3002
18. Information zu aktuellen Problemen der Finanz- und Kreditbeziehungen der Mitgliedsländer des RGW mit kapitalistischen Industrieländern sowie zu neuen bürgerlichen Angriffen auf diese Beziehungen, in: SAPMO-BArch DY 30/3002
19. Standpunkt der DDR zum weiteren Vorgehen gegenüber den Europäischen Gemeinschaften, In: SAPMO-BArch DY 30/3003
20. Telegram Dietera Klinkerta Wernerovi Lamberzovi ze 13. července 1977, in: SAPMO-BArch DY 30 IV 2/2.033/119
21. Telegram Ericha Honeckera Wernerovi Lamberzovi z 15. června 1977, in: SAPMO-BArch DY 30 IV 2/2.033/119
22. Text des Schreibens der kommission der Europäischen Gemeinschaften an den Minister für auswärtige Angelegenheiten der UdSSR zur Frage der Normalisierung der Beziehungen des RGW und der UdSSR zur EWG, das dem sowjetischen Botschafter in Belgien am 6.2. d.J. übergeben wurde, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
23. Überblick zu Frage der Konvertibilität von Prof. Fröhlich vom ZSW, 30. 3. 1987, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
24. Vorlage für das Politbüro des ZK der SED. Betreff: Standpunkt der DDR zum weiteren Vorgehen gegenüber den Europäischen Gemeinschaften, in: SAPMO-BArch DY 30/3003

25. Vorschläge der DDR zur Verbesserung der Arbeit des RGW, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
26. Z pracovního překladu projevu N.V. Talyzina u příležitosti přípravy 36. zasedání RVHP v roce 1982 a řešení hospodářských otázek na nejvyšší úrovni, in: SAPMO-BArch DY 30/3007
27. Zur Bildung eines vereinigten Marktes der RGW-Länder und den damit verbundenen Fragen der Konvertierbarkeit ihrer Währungen, in: SAPMO-BArch DY 30/3006
28. Zur Wirksamkeit des RGW-Planungskomitees, in: SAPMO-BArch DY 30/3004
29. Záznam z rozhovoru Gerharda Schürera s Jurijem Dmitrievičem Masljukovem v době 43. zasedání plánovací komise RVHP v Havaně 21. září 1989, in: SAPMO-BArch DY 30/3006

Národní archiv, Praha

Fond předsednictvo ÚV KSČ

1. Informácia o účasti československej vládnej delegácie na oslavách vyhlásenia Etiópskej ľudovodemokratickej republiky, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1
2. Informace z porady tajemníků ústředních výborů komunistických a dělnických stran členských států RVHP pro ekonomické otázky v Sofii, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P44/87, bod schůze: 3
3. Návrh sovětské strany na postup v případě návrhů přestavby mechanismu socialistické ekonomické integrace a činnosti RVHP, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1
4. Návrh zákona SSSR o socialistickém podniku. NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P23/86, bod schůze: k informaci 18
5. Návrh zprávy ústředního výboru KSČ o činnosti strany a vývoji společnosti od XVI. sjezdu KSČ a další úkoly strany, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P148/86, bod schůze 1/b
6. Správa o oficiálnej návšteve straníckej a štátnej delegácie Etiópskej ľudovodemokratickej republiky na čele s generálnym tajomníkom ÚV RSE a prezidentom EĽDR Mengistu Haile Meriamom, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 49/87, bod schůze: 4, Příloha III/a
7. Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ 17. prosince 1986, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P23/86, bod schůze: 0. zápis
8. Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ 27. prosince 1986, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. P14/86, bod schůze: 0. zápis

9. Záznam z rozhovoru Miloše Jakeše s Mengistu Haile Meriamem, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 24/87, bod schůze: 12, Příloha III/a
10. Zpráva ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 148/86, bod schůze: 1/a, Příloha III
11. Zpráva o průběhu a výsledcích návštěvy delegace Prozatímní vojenské správní rady Etiopie, vedené členem rady a předsedou jejího správního výboru majorem Fiseha Destou, vykonané ve dnech 18. – 23. března 1977, s. 1, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 35/77, bod schůze: 5

Fond Ministerstvo paliv a energetiky III

1. Návrh I. varianty rozvoje odvětví paliv do roku 1980, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 169, ka. 58.
2. Podklad pro referát na XVI. plenární zasedání EHK, s. 2, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 324, ka. 328
3. Spolupráce zemí sdružených v Radě vzájemné hospodářské pomoci v oboru všech nositelů energie, Brno 1959, s. 14, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 420, ka. 455
4. Studie o rozvoji jednotlivých kategorií elektráren ve III. a IV. 5 LP, Brno 1959, s. 173, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 420, ka. 455
5. Zpráva o rozvoji energetiky členských zemí RVHP za období 1955-1960, Moskva 1862, s. 23, in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 324, ka. 328

Soukromý archiv autora

1. Radio DDR, 9. Parteitag der SED – komplett, zvuková nahrávka

Vydané prameny

1. ALLARDT, Helmut, Politik vor und hinter den Kulissen. Erfahrungen eines Diplomaten zwischen Ost und West, Düsseldorf; Wien 1983
2. Annual bulletin of electric energy statistics for Europe and North America, Geneva 1995
3. BREŽNĚV, Leonid Iljič, Projevy a stati, 1974-1976, Praha 1977
4. Československo-sovětské vztahy 1972-1976. Dokumenty a materiály, Praha 1977
5. Europa in Wirtschaftsvergleich. Wien 1993
6. FS ČSSR 1971-1976. Společné schůze SL a SN – stenoprotokoly. 10. schůze (obsah, pořad). Čtvrtek 13. prosince 1973, in: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], [cit. 2007-06-27]. Dostupný z WWW : <www.psp.cz/eknih/1981fs/sl/stenprot/002schuz/s002002.htm>
7. FS ČSSR 1976-1980. Společné schůze SL a SN – stenoprotokoly. 2. schůze (obsah, pořad). Středa 15. prosince 1976, in: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], [cit. 2007-06-27]. Dostupný z WWW : <www.psp.cz/eknih/1971fs/sl/stenprot/005schuz/s005014.htm>
8. GORBAČOV, Michail Sergejevič, Vybrané projevy a stati, Praha 1986
9. GORBAČOV, Michail Sergejevič, Politická správa ÚV KSSZ XVII. zjazdu, in: Život strany 6, 1986, s. 3-4
10. Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland, Paderborn 2002
11. HONECKER, Erich, Aus meinem Leben, Berlin 1980
12. HONECKER, Erich, Poslední zpověď, Praha 1994
13. CHŇOUPEK, Bohuslav, Memoáre in claris, Bratislava 1998
14. MITTAG, Günter, Um jeden Preis. Im Spannungsfeld zweier Systeme, Berlin; Weimar 1991
15. Projev herce Miloše Kopeckého 5. května 1987 na 4. sjezdu Svazu dramatických umělců. In: SUK, Jiří (ed.), Hlasy občanské společnosti 1987-1989. Výběr z textů a dokumentů. Praha 1999, s. 12-17
16. RÜSTLER, Lothar (ed.), Grunddokumente des RGW, Berlin 1978
17. SCHÜRER, Gerhard, Gewalt und verloren. Eine deutsche Biografie, Berlin 1998
18. Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1971, Praha 1971
19. Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1976, Praha 1976

20. Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1985, Praha 1985
21. Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1989, Praha 1989
22. Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 175/1964 Sb. o uzavření Dohody o mnohostranném zúčtování v převoditelných rublech a o zřízení Mezinárodní banky hospodářské spolupráce, ve znění vyhlášky č. 86/1975 Sb. [online], [cit. 2007-6-15].
Dostupný z WWW : <<http://www.mvcr.cz/sbirka/1964/sb74-64.pdf>>
23. WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998
24. Zápis ze 111. schůze Senátu Národního shromáždění [online], [cit. 2007-06-10].
Dostupný z WWW :
<<http://www.senat.cz/zajimavosti/tisky/3vo/stena/111schuz/S111006.htm>>.

Tisk

Hospodářské noviny

Neues Deutschland

Pravda

Pravda (sovětská)

Rudé právo

Život strany

Odborná literatura

1. ALTMANN, Franz-Lothar, Der Moskauer RGW-Wirtschaftsgipfel vom Juni 1984, Köln 1984
2. BAILEY-WIEBECKE, Ilka, Die Europäische Gemeinschaft und der Rat für Gegenseitige Wirtschaftshilfe. Multilaterale Diplomatie oder Blockpolitik? Bern, Frankfurt a. M., New York, Paris 1989
3. BERG, Hermann von, Die Anti-Ökonomie des Sozialismus, Würzburg 1989
4. BERNER, Wolfgang, Reformdruck, Machtfragen und Partikularismus im osteuropäischen Vorfeld der UdSSR 1980-1984, Köln 1984
5. BIDELEUX, Robert; JEFFRIES, Ian, A History of Eastern Europe: Crisis and Change, Routledge 1998
6. BRABANT, Josef M. van, Socialist economic integration: Aspects of Contemporary Economic Problems in Eastern Europe, Cambridge; New York; Melbourne 1980
7. BRABANT, Jozef M. van, Economic integration in Eastern Europe. A handbook, Hemel Hempstead 1989
8. BRABANT, Jozef M. van, Ruble Convertibility, External and Internal Equilibrium, and Perestroyka, Köln 1992
9. BRAHM, Heinz, Retuschen am Andropow-Bild, Berlin 1984
10. BRÄKER, Hans, Die wirtschaftliche Öffnung der Sowjetunion und des RGW nach Westen, Köln 1974
11. BRÄKER, Hans, Die Aufnahme Vietnams in den RGW und die Politik der Sowjetunion und der VR China in Südostasien, Köln 1979
12. DAGNE, Haile Gabriel, The Commitment of the German Democratic Republic in Ethiopia. A study based on Ethiopian sources, Berlin 2006
13. Die DDR-Wirtschaft in den 80er Jahren. Kolloquium anlässlich des 75. Geburtstages von Siegfried Wenzel, Berlin 2005
14. Die westeuropäische Integration und die Weltwirtschaft, Berlin 1979
15. DIETZ, Barbara, UdSSR: Wie weiter mit der“Vervollkommnung“ der Wirtschaftsplanung? Köln 1984
16. Dlouhodobé výhledy rozvoje palivoenergetické základny ČSSR, Prachatice 1989
17. DÖRING, Hans-Joachim, Es geht um unsere Existenz. Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien, Berlin 1999

18. DURMAN, Karel, Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964-1991
19. FISCH, Jörg, Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg, München 1992
20. FISCHER, Wolfram (ed.), Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Stuttgart 1987
21. FRITSCHKE, Klaus, Entwicklungshilfe der Sowjetunion. Der westliche Forschungsstand, Köln 1987
22. FRITSCHKE, Klaus, Sozialistische Entwicklungsländer in der „internationalen sozialistischen Arbeitsteilung“ des RGW. Zum Forschungsstand, Köln 1991
23. GELLNER, Ernst, Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové, Brno 1997
24. GERŠLOVÁ, Jana, SEKANINA, Milan, Lexikon našich hospodářských dějin. 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech, Praha 2003
25. GRUHN, Werner; LAUTERBACH, Günter, Energiepolitik und Energieforschung in der DDR. Herausforderungen, Pläne und Maßnahmen, Erlangen 1986
26. GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marburg/Lahn 1984
27. HAILE-SELASSIE, Teferra, The Ethiopian revolution, 1974-1991, New York 1997
28. WEE, Herman van der, Der gebremste Wohlstand. Wiederaufbau, Wachstum, Strukturwandel der Weltwirtschaft seit 1945, in: FISCHER, Wolfram (ed.), Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert, Band 6, München 1984
29. HILDERMEIER, Manfred, Geschichte der Sowjetunion 1917-1995. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates, München 1998
30. HÖHMANN, Hans-Hermann; MEIER, Christian, Wirtschaftslage, Außenwirtschaft und Außenpolitik in Ostoeuropa: Zur Politischen Ökonomie der RGW-Gipfelkonferenz, Köln 1984
31. HÖHMANN, Hans-Hermann, Wirtschaftsreformen in anderen sozialistischen Ländern: modell oder Herausforderung für die Sowjetunion? Köln 1986
32. HORČIČKA, Václav; KOVÁŘ, Martin, Dějiny evropské integrace II, Praha 2005
33. IRMANOVÁ, Eva, Kádárismus – vznik a pád jedné iluze, Praha 1998
34. CHYTILOVÁ, Blažena; PAVLÁT, Vladislav; ZEMANOVÁ, Rudolfina, Některé problémy západoevropské integrace. Příspěvky ke kvantifikaci účinků mezinárodní ekonomické integrace, Praha 1969

35. JAKUBEC, Ivan, Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války se zvláštním zřetelem na železnici a labskou plavbu (1945/1949-1989), Praha 2005
36. JAKUBEC, Ivan; JINDRA, Zdeněk, Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2006
37. JUNG, Lothar, Die Annäherung zwischen dem Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe (RGW) und der Europäischen Gemeinschaft (EG) seit 1972. Die Europapolitik der Sowjetunion und die Interessen der kleinen RGW-Länder am Beispiel Ungarns, Hamburg 1987
38. KAPLAN, Karel, Československo v RVHP 1949-1956, Praha 1995
39. KAPLAN, Karel, Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967, Praha 2002
40. KEEP, John L. H., Last of the Empires. A History of the Soviet Union 1945-1991, Oxford, New York 1995
41. KOMAR, Walter; Matthies, Jörg; WEISHEIMER, Martin, Ursachen für das Versagen des Umweltschutzes in der DDR. Analyse des Gewässerschutzes und der Luftreinhaltung, Köln 1993
42. KOSTA, Jiří, Neue Reformsätze im Wirtschaftssystem der ČSSR, Köln, 1985
43. KOSTA, Jiří; LEVCIK, Friedrich, Wirtschaftskrise in den osteuropäischen RGW-Ländern, Köln 1985
44. KOŠŤÁLOVÁ, Marie, Energetická náročnost vnějších ekonomických vztahů ČSSR. Autoreferát disertace k získání vědecké hodnosti kandidáta ekonomických věd, Praha 1983
45. KOVÁŘ, Martin, HORČIČKA, Václav, Dějiny evropské integrace, I., Praha 2005
46. KRUSE, Michael, Politik und deutsch-deutsche Wirtschaftsbeziehungen von 1945 bis 1989, Berlin 2005
47. KUHRT, Eberhard; BUCK, Hannsjörg F.; HOLZWEIßIG, Gunter (ed.), Am Ende des realen Sozialismus /2/. Die wirtschaftliche und ökologische Situation der DDR in den 80er Jahren, Opladen 1996
48. KUSCH, Günter; MONTAG, Rolf; SPECHT, Günter; WETZGER, Konrad, Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik, Berlin 1991
49. LEVCIK, Friedrich, Ostverschuldung und Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen, Wien 1977

50. LUKS, Leonid, Geschichte Russlands und der Sowjetunion. Von Lenin bis Jelzin, Regensburg 2000
51. MACHOWSKI, Heinrich; SCHULTZ, Siegfried, RGW-Staaten und Dritte Welt, Bonn 1981
52. MARRESE, Michael; VANOUS, Jan, Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe: A Soviet Perspective, Berkeley 1983
53. MEDVEDĚVOVI, Žores a Roj, Neznámý Stalin, Praha 2003
54. MEIER, Christian, Der RGW: Wirtschaftsgemeinschaft oder Instrument sowjetischer Hegemonialpolitik? Köln 1986
55. MEIER, Christian, UdSSR und RGW 1985-1990: Konzepte, Erfahrungen und Perspektiven der Umgestaltung der östlichen Wirtschaftsgemeinschaft. Köln 1990
56. MELZER, Manfred, DDR: Reformpolitik mit erkennbaren Erfolgen, Köln 1984
57. METCALF, Lee Kendall, The Council of Mutual Economic Assistance. The Failure of Reform, New York 1997
58. MEYER, Gerd, Die DDR-Machtelite in der Ära Honecker, Tübingen 1991
59. MISES, Ludwig von, Omnipotent government: the rise of the total state and total war, New York 1969
60. MLČOCH, Lubomír, Chování čs. podnikové sféry, Praha 1990
61. MOULIS, Vladislav; VALENTA, Jaroslav; VYKOUKAL, Jiří P., Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944-1989, Ostrava 1991
62. MÖLLER, Harald, DDR und Dritte Welt. Die Beziehungen der DDR mit Entwicklungsländern – ein neues theoretisches Konzept, dargestellt anhand der Beispiele China und Äthiopien sowie Irak/Iran, Berlin 2004
63. NÁLEVKA, Vladimír, Fidel Castro. Podzim diktátora, Praha 1997
64. NEUMANN, Jan; ŘÍHA, Ladislav, Energie a hospodářský rozvoj, Praha 1977
65. OLDENBURG, Fred, The Impact of Gorbachev's Reform on the GDR, Köln 1988
66. PAVLÁT, Vladislav, Současné rozborů západoevropské ‚integrace‘, Praha 1961
67. POLOUČEK, Stanislav, Kapitoly z politické ekonomie. Integrační procesy ve světové ekonomice a hospodářské vztahy mezi RVHP a ES, Ostrava 1987
68. POLTEN, Heiko, Neue Schritte im RGW, Berlin 1985
69. PRŮCHA, Václav (ed.), The System of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War II and the Causes of its Decay : International Pre-Congress Conference, Praha 1994
70. RADZINSKI, Edward, Stalin, Praha 1998

71. RAUPACH, Hans, Geschichte der Sowjetwirtschaft, Reibek bei Hamburg 1964
72. SEGBERS, Klaus, Der sowjetische Systemwandel, Frankfurt/Main 1989
73. SEIFERT, Wolfgang, Kann der Ostblock überleben? Der Comecon und die Krise des sozialistischen Wirtschaftssystems, Bergisch Gladbach 1983
74. SCHNEIDER, Eberhard, Die osteuropäische Wirtschaftskrise als innenpolitisches Problem: Polen, UdSSR und DDR, Köln 1984
75. STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004
76. STEINITZ, Klaus (ed.), Die DDR-Wirtschaft in den 80er Jahren. Kolloquium anlässlich des 75. Geburtstages von Siegfried Wenzel, Berlin 2005
77. SOBĚHART, Radek, STELLNER, František, SZOBI, Pavel, Čítanka textů k hospodářským a sociálním dějinám, 2006, doplňující materiál ke skriptům STELLNER, František a kol., Hospodářské dějiny (16.-20. století), Praha 2006, http://khd.vse.cz/KHD/WCMS_KHD.nsf/pages/Citanka.html
78. STELLNER, František a kol., Hospodářské dějiny (16.-20. století), Praha 2006
79. ŠÍMA, Josef, Trh v čase a prostoru. Hayekovská témata v současné ekonomii, Praha 2000
80. ŠULC, Zdislav, Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995, Brno 1998
81. ŠVANKMAJER, Milan; VEBER, Václav; SLÁDEK, Zdeněk; MOULIS, Vladislav, Dějiny Ruska, Praha 1995
82. TEJCHMAN, Miroslav, Nicolae Ceaușescu, Praha 2003
83. VYKOUKAL, Jiří; LITERA, Bohuslav; TEJCHMAN, Miroslav, Vznik, vývoj a rozpad Sovětského bloku 1944-1989, Praha 2000
84. WANNER, Jan, Brežněv a východní Evropa 1968-1982, Praha 1995
85. WANNER, Jan, George C. Marshall. Tvůrce armád a aliancí, Praha, Litomyšl 1998
86. WEBER, Hermann, Dějiny NDR, Praha 2003
87. WEGS Robert; LADRECH, Robert, Evropa po roce 1945, Praha 2002
88. WENZEL, Siegfried, Sozialismus gleich Mangelwirtschaft? Ein Beitrag zur Systemauseinandersetzung, Berlin 1999
89. WENZEL, Siegfried, Zum gescheiterten Sozialismusversuch in Europa. Erfahrungen und Schlussfolgerungen aus wirtschaftspolitischer Sicht, Berlin 2002

90. WENZEL, Siegfried, War die DDR 1989 wirtschaftlich am Ende? Zum Produktivitäts- und Effektivitätsvergleich der Wirtschaften der BRD und der DDR, Berlin 1998
91. WESTWOOD, James N., Endurance and Endeavour. Russian History 1812-2001, Oxford 2002
92. ZEDILIN, Leonid I., Sowjetunion, DDR und RGW in der Ära Gorbatschow, Köln 1995
93. ZÍDEK, Petr; SIEBER, Karel, Československo a subsaharská Afrika v letech 1948-1989, Praha 2007
94. ZWASS, Adam, The Council for Mutual Economic Assistance: The Thorny Path from Political to Economic Integration, Armonk 1989
95. ZWASS, Adam, Zwei Systeme. Marktwirtschaft kontra Planwirtschaft, Wien 1985
96. ZWASS, Adam, Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe 1949 bis 1987, Wien, New York 1988

Články a studie

1. ALTMANN, Franz-Lothar, ČSSR, in: HÖHMANN, Hans-Hermann, Die Wirtschaft Osteuropas und der VR China zu Beginn der 80er Jahre. Neuer Aufschwung oder Jahrfünft der Krise? Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1983, s. 127-166
2. AMORT, Jiří, The Development and Structure of Czechoslovak Foreign Trade, in: Czechoslovak Foreign Trade, 5, březien 1965, s. 3-6.
3. ASKANAS, Benedykt; ASKANAS, Halina; LEVCIK, Friederich, Die Wirtschaft der RGW-Länder in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre, in: Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung 4/1978, s. 207-222
4. ASKANAS, Benedykt, Die Wirtschaft der RGW-Länder an der Schwelle der achtziger Jahre, in: Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung, 4/1981, s. 231-244
5. BREZINSKI, Horst, Wirtschaftliche Fragen des Energieverbands im Ostblock, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marburg/Lahn 1984, s. 61-93
6. DERCON, Stefan, Economic reform, growth and the poor: Evidence from rural Ethiopia, in: Journal of Development Economies 81, 2006, s. 1-24
7. DIETZ, Raimund, Wer gewinnt im COMECON-Handel? In: Osteuropa-Info Nr. 60. Beziehungen im RGW, Berlin; Hamburg 1985, s. 9-24.
8. ERDMANN, Kurt, Reformbemühungen am DDR-Wirtschaftssystem in den 70er Jahren, in: ERDMANN, Kurt (ed.), Wirtschaftsverfassung und Wirtschaftspolitik der DDR, Berlin 1984, 101-124
9. HEIDEKING, Jürgen, USA a účast východní Evropy na Marshallově plánu, in: Střední Evropa 14, 1998, č. 76, s. 67-78
10. HERTLE, Hans Hermann, Die Diskussion der ökonomischen Krisen in der Führungsspitze der SED, in: PIRKER, Theo (ed.), Der Plan als Befehl und Fiktion, Opladen 1995
11. JANSEN, Paul, Energiepolitik unter dem Eindruck der beiden Ölpreiskrisen – Die Beispiele der ČSSR, der DDR, Polens und Ungarns, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem in

- Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marurg/Lahn 1984, s. 11-34
12. KLEIN, Werner, Die wirtschaftliche Bedeutung der DDR Ende der achtziger Jahre, in: ECKART, Karl; PARASKEWOPOULOS, Spiridon (ed.), Wirtschaftsstandort Deutschland, Berlin 1997, s. 27-50
 13. KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen der schrittweisen Herausbildung einer integrierten Energie- und Rohstoffbasis der sozialistischen Staatengemeinschaft, in: KOZIOLEK, Helmut (ed.), Materialökonomie, Energie-, und Rohstoffwirtschaft, Berlin 1976, s. 71-77
 14. LACIS, Otto, R., Kak šagajet uskorenije? Ekonomičeskoje obozrenije po itogam 1986 goda, in: Kommunist, 35, 1987, č. 4, s. 53-63
 15. LÉR, Leopold, Další kroky na dlouhé cestě, in: Svět hospodářství, 29. září 1983, s. 1-2
 16. NAKATH, Detlef, War die DDR „heimliches EG-Mitglied“? In: Die DDR-Wirtschaft in den 80er Jahren. Kolloquium anlässlich des 75. Geburtstages von Siegfried Wenzel, Berlin 2005, s. 33-47
 17. PELIKÁN, Jan, Jugoslávie a státy sovětské zájmové sféry ve druhé polovině roku 1955, in: Slovanské historické studie 26, 2000, s. 285-326
 18. RAJCI, Tibor; ROUSEK, Jan; ŠKVARKA, Peter, Rozvoj jadrovej energetiky a možné vplyvy na PEK, in: Dlouhodobé výhledy rozvoje palivoenergetické základny ČSSR, Prachatice 1989, s. 50-55
 19. SELUCKÝ, Radoslav, Das gegenwärtige Dilemma der sowjetisch-osteuropäischen Integration, in: Osteuropa-Info Nr. 60. Beziehungen im RGW, Berlin; Hamburg 1985, s. 25-56
 20. SCHLÖSSER, Hans Jürgen, Technische und ökonomische Probleme des Energietransports im RGW, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marurg/Lahn 1984, s. 115-153
 21. SCHMIDT, Manfred G., Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR, in: KUHRT, Eberhard; BUCK, Hannsjörg F.; Holzweißig, Gunter (ed.), Am Ende des realen Sozialismus. /4/ Die Endzeit der DDR-Wirtschaft – Analysen zur Wirtschafts- Sozial- und Umweltpolitik, Opladen 1999, s. 273-322

22. SCHWARZ, Jiří, Hospodářské dějiny a ekonomie, in: Acta Oeconomica Pragensia 13, 2005, č. 3, K hospodářským dějinám 20. století, ed. František Stellner a Martin Kovář, s. 152-162
23. STEINER, André, Reformen in der DDR der sechziger Jahre: Planwirtschaft auf dem Weg zum Markt? In: BOYER, Christoph (ed.), Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich, Frankfurt am Main 2006, s. 125-190
24. STINGLWAGNER, Wolfgang, Die Energiepolitik der DDR und ihre wirtschaftlichen und ökologischen Folgen, in: KUHRT, Eberhard a kol. (ed.), Die Endzeit der DDR-Wirtschaft – Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik, Opladen 1999, s. 189-224
25. SZOBI, Pavel, Pomoc RVHP rozvojovým zemím na příkladě vztahů NDR a Socialistické Etiopie, in: KOVÁŘ, Martin; NÁLEVKA, Vladimír (ed.), Dvacáté století. Ročenka Semináře nejnovějších dějin Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2007 (v tisku)

